Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың инитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 189 (15163) ◆ 1993 чылдың октябрь 7, четверг

Солунга ат салган шаңы 22.15 Садар өртээ 20 рубль.

ОКТЯБРЬ 7-КАЖЫЫДАЛ ХҮНҮ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин бодунуң Чарлыы-биле октябрьның 7-ни октябрьның 3-4-те күрүне эргилдезиниң боочепсектиг оралдажыышкынын базарының үезинде маадырлыы-биле өлгөн Россия хамаатыларын орнукшударының кажыыдал хүнү кылдыр чарлаан.

Кажыыдал хүнүнде чурттун бүгү девискээринге Россия Федерациязының күрүне туктарын мөгейтир деп Чарлыкта айтып турар.

Бо Чарлык-биле холбаштыр күрүениң телерадиокомпанияларынга, телевидение болган радио редакцияларынга 1993 чылдың октябрь 7-де дамчыдылталар программаларынга эргежок чугула өскертиишкиннерни кылырын сүмелээн.

ТАРАА, МАЛ ЧЕМИ, КЫШТАГЛААШКЫН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чаа эрткен сессиязынга киржип келген депутаттар болгаш удуртукчуларга ужурашкаш, олардан алган ажыл-агыйжы медээлериниң чамдыызын мында киирдивис.

Бир дугаарында Ак-Довуракта аныяк депутат «Тыва даг-дүгү» комбинатта энергетик Борис Хертекович ДОРЖУ ажыл-ижиниң дугайында мынча дээн:

— Даг-дүгүн арыглап болбаазырадыр улуг комбинаттың цехтеринде ажыл-иш хайныышкыныыг. Бүдүрүлгеде электри күжүнүн өртекүнезин улгаткан. Ынчангаш чарыгдалдарны эвээжедиринче кичээнгей салып турар бис. Беник сорттуг даг-дүгү арыглаар фабрикада үрелген бир улуг трансформаторну ап каапкаш, ооң орнунда чаа дерилгени тургузуп тур бис. Цехтерде электри дерилгелерин хайгаарап харылаар улустан Николай Күжүгет, Валерий Оюн, Анатолий Күжүгет олар макталдыг. Бо электриктер-биле демнежип, кышка белеткелдерни чорудуп турар бис.

Бай-Тайга районда «Тээли» коллективтиг биче бүдүрүлгеде механизастаан звено удуртукчузу, Тыва Республиканың улус депутады Сергей Бугалдырович НОГАЙ:

— Бистиң звеновус бо чайын 780 тонна мал чемни белеткээр сорулга салгаш, Эдер-Куйнуң шөлдерине хөй чылдыг сигенни тараан. Ону суггарып чайлаан бис. Мал чеми хөлчок чаагай өскен. Ону кезип, сараттаарына механизаторларывыстан Дмитрий Адыг, Василий Иргит, Коңзай Нарыноол, Борис Кандан, Шолбан Ногай шалыпчы ажылдаан. Сигенни белеткээр планывысты 800 тонна чедирген бис.

Дүжүт ажаалдазыче база дораан кирдивис. Ам чеден гектар черниң тараазын кезип, шаңнарда чедирген. Шөлдерде тараның саваңын каар өвес бис. Ооң шуптузун бөлгеш, удур пресстен кириптивис.

Тес-Хем район Совединиң даргазы Лапчаа Лопсанович КАРА-ООЛ:

— Тес-Хемде тараа база эки өскеи. Ам кезип ажаап турарлар. Ам-даа чиг тараны кезип, ону сенажтап, элээн каш оңгарларны долдуруп, мал чемнеринге белеткээн. Малга чем белеткээринге «Чодураа» совхозтуң бригадалары идепкейлиг киржип, бирги черде чорап турар. Бо чылын хуу улустар малыңга хөй сигенни кезип, сараттан алган. Ардтың база. «Чодураа» совхозта 300 ажыг өг-бүле малыңга сигенни белеткээн. Арат ажыл-агыларның кескен, бөлгеи сигенни хөй. Кыштаглаашкынга белеткел — бистиң районда бо хүнерниң кол ажыл-ижи болу берди.

Барын-Хемчик район Совединиң даргазы Спар-оол Кенденчапович КҮЖҮГЕТ:

— Бо чылын бистиң тараавыс чаагай болган. 4500 гектарда тараның чеден хуузун кезип, ажааган. «Хемчик» совхоз мурнап турар. Ол ажылагый ажаал алышкынны доозупкан. Ында комбайнизр ам Бижиктиг-Хаяга, Аянгатыга ажаалдаже кирер. Бир гектарга онаштыр ортумак дүжүт 10 центнер болган. 153 гектарда картофельди ажазы доостун турар. Эрги-Барлыктың, Барлыктың шөлдеринде хөй эвес картофельди бо чоокку хүнүнде ажаап аптарлар.

Ажыл-агыларда малга чемнер белеткээри ам-даа үргүлүлеп турар. Бо ажылды 70 хуу ажыр күүседир дей берген. Бижиктиг-Хаяда Хертек Доржунуң мал чеми белеткээр звенозу шалыпчы ажылдап, хөй сараттарны тургускан. Кукуруза дээн ышкаш, улуктуг мал чемнерни тарып өстүрериниче бо чазын багай кичээнгейни салган-дыр бис. Ынчалза-даа мал чемнериниң белеткелин бо хүннерде күженишкиннинг уламчылаар бис. Ооң күүселдезин чеден хуу ажыр күүседирни чедип алыр бис. Тараның саваңын удур бөлгеш, ону пресстеп турар.

Улуг-Хем район Совединиң даргазы Бадарчы Сеңгиневич СЕДЕЙ:

— Күскү дүжүт ажаалдазын Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң тараажылары бо хүннерде доозуп турар. Ол ышкаш Арысканда, Ийн-Талда тараажылар кызылтасты болгаш оон өске-даа дүжүттү ажаап алырын доозарлар. Бир гектардан-на ортумаа-биле сес центнерни ап турарлар.

Улуг-Хемниң ажыл-агылары малга чемни белеткеп алырын бо хүнүнде 70 хуу ажыр боттандыра берген. Кыштагларже мал чемнерни чүдүрүп чедиреринде база эгелээн. Шээр малдың кыштаглаашкынынга белеткелдерни эки деп демдеглеп болур. Сүт-бараан фермаларындан Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң сүт-бараан фермазы кыштаглаарынга шуут белеп. Арыскан сүт-бараан фермазында кышка белеткелам-даа чорап турар.

Чоон-Хемчик районуң көдээ ажыл-агый эргелениниң начальниги, Тыва Республиканың улус депутады Буга Чимитович МОНГУШ:

— Бистиң районда бо дүне хар чаапкан боор деп бодааш, ынаар телефоннадым. Мүн-не хар чагбайн барып-тыр. Районуң тарылга шөлдеринде амдаа 6 муң гектарда ажаар тараа бар. Чыраа-Бажында, «Тыва» совхозта дүжүттү ажаап алыры адакталган. Ам арткан ажыл-агыларның өстүрген дүжүдүн ажаап алыры-биле Чыраа-Бажының дээш, оон өске-даа черлериниң комбайнарын ажылаар бис. Колла сорулгавыс — бо хүннерде бүгү-ле дүжүттүң шуптузун чидириг чокка ажаап алырынче күжүвүстү мөөнүзөрилле болгай. Хөндергейниң шынаазында беш гектарның картофелин ажаарын чоокку каш хүннерде база доозар четкен.

Малга чем белеткээрин «Чыраа-Бажы», «Большевик» совхозтар күүседипкен. Баян-Таланың мал чемнерни белеткээр звенолары, бригадалары мал чемнерни белеткеп алырын шалыпчы дооскан. Чыраа-Бажының шөлдеринде тараа саваңын удур бөлүп, ону чыып, пресстеп турар. Хайыраканда болгаш оон өске-даа черлерде сенажты салып турарлар.

Охемчик ОНДАР белеткээн.

БУРУНГУ КИЖИНИҢ СЕТКИЛИН БИЛИП...

Эрте-бурунгу түрк бижикти номчуур аргазын тыпканындан бээр 100 чыл оюн байырлап демдеглеп, Кызылга эртер делегей чергелиг конференцияга киржири-биле чедип келген аалчылардан чогаалчы А. В. Преловский, оон өскелер-даа «Шын» солунуң редакциязына ужуражылгага киришкен.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Николай Куулар келген чогаалчылар-биле таныштырып, оларга тыва черден байыр чедиргеи. Хакас Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы аныяк чогаалчы Наталья Марковна Ахпашева чыылганнарга база байыр чедиргеш, аалдап келген чогаалчылар-биле таныштырган.

Эрте-бурунгу түрк бижиктериниң хаяларда, даш көжээлерде ооп бижээн чогаалдарын чыып, ону орус дылче шүлүктеп очулдурган, сураглыг чогаалчы Анатолий Васильевич Преловский «Бурунгу түрктерниң шүлүк чогаалдары» деп номун киржикчилерге көргүзүп, ону канчаар белеткээнин дыннаткан. Ында бурунгу түрктерниң хая-даштарда ооп бижээн чогаалдары кирген. Оон одурулларны чогаалчы номчаан. Абакан хоорайга белеткеп үндүрген бо түрк чогаал номун чурттун дээди өөредилге черлери база хөй-биле алган.

ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчылары база ужуражылгага киришкен. Олардан эртемден Зоя Самдан сөс алган. Чугаазын ол А. В. Преловскийниң чогаал ажылынга тураскаатканы. Ол бурунгу түрктериниң чечен чогаалдарын уран-мергеи очулдурган. Бо чогаалчы мурнунда чылдарда Иркутскиге чурттап, ажылдап, шүлүктериниң номнарын үндүрүп, очулгаларны кылган.

— «Бурунгу түрктериниң шүлүк чогаалы» деп А. В. Преловскийниң ол ному орхон-енисейниң бурунгу бижиктерин чазып номчаанының 100 чылынга дүүштүр үндүрген кончуг эки белек болур. Ында орус дылче очулга чеченчеднигир-дир. Номнуң чүрүкааслалгазы чогаалдарның утка-шынарынга канчаар-даа зажок дүгжүп турар. Оон аңгыда мындыг чүүлүү чугаалаксал тур мен: бурунгу түрктериниң даш көжээлерде бижик тураскаалдарының дылы амгы тыва дылга хөлөк чок болуп турар. Таптыг номчуп көөрге, барык-да сөстерниң хөй кезии, амгы тыва дылда бар ол-ла уткаларында ажыглаттынып турар. Ол фүнү бадыткан турарыл дээрге, элээн чылдар иштинде бистерин, тываларны үүк-бижик чок чоораан, нацил, культуразы чок деп сөстер шын эвес болган деп чүүлүү бадыткап турар ол. Даш көжээлерде бижиктерни, ол дылды, алфавитти амыр үеде кижи бүрүзүнге билдиргир кылдыр школа программазынче киирип, эге класстарны тыва дыл кичээлдериниң ажыглаар болза эки деп саналдаардыр мен.

Чоон бүрүзү кандыг-ла бир чоргаарланыр чүүлүг чоруурыдыктыг сүзүглүг болур. Бистерге, тываларга ындыг чүүл бурунгу өөбелеривистиң артырып каан бижии, шүлүтүлелдери даш көжээлерде арткандыр. Оларны аныяк салгалга өөредир, билиндирер, кижилиг-дилге ажылдарынга ажыглаар ужурлуг бис.

Бистиң тыва черивистиң девискээриндеи бижиктиг көжээлериң хөйү-биле тывыланы аная эвес, бир-ле эки чүүлү тыва чоннга артырыканы кайгамчык, онзагай тураскаалдар эвес ирги бе деп база бодаалдыг мен. Аная чоргаарланыр, ону хүндүлээр ужурлуг бис.

Дараазында бо ужуражылгага «Эне сөзүнде» ажылдай берген, Мөңгүн-Тайга чурттуг чогаалчы, башкы Саян Майзак ол ховар номну биске эккеп, белек кылдыр берип турарынга өөрүп четтиргенин чугаалаан. «Шын» солунуң кол редакторунуң оралакчызы Н. С. Базыр база аалчыларга өөрүп четтиришкинин илергейлээн.

Бурунгу түрк кижиниң сагыш-сеткилиниң хайныгышкынының хаяларда артырып каан шүлүглелериниң дугайында солун чугаа мнчаар доозуулду.

Онаар ОХЕМЧИК.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

«АГАР» КООПЕРАТИВТЕ

Тес-Хем районнуң чамдык чер ажылдыглары бо чылын багай эвес дүжүттү өстүргеш, ону чидириг чок ажаап алыр дээш шалыпкын ажылдап турар.

«Ак-Эриг» ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынында «Агар» кооператив тургустунгаш ам чаа-ла ийи чыл болуп турар. Кооперативтиң 16 кижи составтыг ажылчыныары бо хүннерде күскү дүжүт ажаалдазын элээн шалыпкын чорудуп турар. Ооң кежигүннери сиген болгаш сенаж белеткелиниң талазы-биле өскелерни мурнап, планныг онаалдазын барык 120 хуу чедире берген.

Часкы тарылганы үе-шаанда организастыг чорутканыдан болгаш тараның эки суггарганындан олар бо хүннерде бир гектар шөлден ортумаа-биле 16 центнер кызыл-тасты ажаап ап турар.

Ук кооператив мал чеминиг немелде кылдыр чаа культураларны тарыырын база чедимчелиг шевел турар. Ынчангаш олар дүжүт ажаалдазы-биле чергелештир мал чеминиг ажыглаар чумиза деп культураның ажаалдазын багай эвес чорудуп турар.

Районнуң септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң коллективи ажааган дүжүттү сөөртүрүнден аңгыда, артык кезектерни тыварынга болгаш үрелген техниканы ол-ла черниге септээр талазы-биле улуг дузаны чедирип турары өөрүнүг.

Кооперативтиң бо чымыштыг ажылынга хоочун бригадир Даландай Эрендейниң, повар Клара Сендинмазының, аныяк механизаторларның болгаш оон-даа өскелериң киирип турар үлүү улуг.

(Бистиң корр.).

ИЙИ КАТАП КҮҮСЕТКЕН

Бай-Хаак. Таңдыда чаа тургустунган «Кара-Булуң» совхозтуң девискээринге бо чылын От-сигенниң эки үнгениндан ажыл-агыйның мал чеминиң белеткелчилери сенаж салыр сорулгазын ийи катап күүседип алган болуп турар.

Ооң-биле чергелештир күскү дүжүт ажаалдазын эки организастап чорутканыдан кыска хуусаала ону дооскан. Республиканың Көдээ ажылагый министерствозу дүжүт ажаалдазының үезинде үк ажыл-агыйже 3 комбайнны дарый чорудуп бергениндеи дүжүт ажаалдазыга улуг идигни берген дээрзин айтыр апаар.

Амгы үеде совхозтуң төп шаңында шөлден эккелген дүжүттү аштап-арыглап, сорттап, келир чылдың үрезиниге база белеткен турар. Оон аңгыда кара-булуңчулар бо чылын күрүнеге эвээш эвес тараны саткаш, оон элээн орулганы алыр сорулга-биле эки шынарлыг тараны күрүнеге дужаап эгелээн.

КЫЙГЫРЫГНЫ ҮНДҮРГЕН

Суг-Аксы. «Сүт-Хөл» совхозтуң директору Иван Монгуш «Чаа орук» солунну таварыштыр кыйгырыгны үндүрген.

Чүл дээрге районнуң чамдык ажыл-агыйларының бо хүннерде ажаап ап четтикпейн турар тараазын хуу кижилериниң мал-маганы саза базып, кара туразында чип турар апарган. Ынчангаш бо чылдың дүжүдүн долузу-биле кыска үеде ажаап аптар дээш удуртукчу районнуң чер ажылдыгларынга, удуртукчуларга болгаш чонга хамаарыштыр кыйгырыгны үндүрген. Ооң оозу кончуг чептүг. Чүге дизе районда бо хүннерде ажаап ап турар дүжүттүң ортумак хемчээли бир гектардан 18 центнер ажып турар.

Бир эвес бүгү күштү мөөнеп турган чаагай дүжүттү үезинде ажаап аптар болза, районнуң совхозтары ону дээрбелээш, бодунуң чонунга чиик өртектиг далганы чоокку үеде садып эгелээриниң аргалары бар дээрзин директор бодунуң кыйгырымга айыткан.

(Бистиң корр.).

БОДУ ХӨДЕЛИР

Мооң мурнунда үелерде күрүне бүдүрүлгелери турган черлериниң чамдызы ам хуу бүдүрүлгелерже шилчип турарын билир болгай бис. Кызылдың «Муң үүрмектер» магазинииниң бир ужунда идик септээр мастерская барын кызылчылар эки билир, харындаа кожа районнарының чурттакчылары аңаа эргилээн идиктерни кылдыртып ап турарлар.

Хуу апаарга, бүгү-ле материал аймаан бодуң тыптынар болгай сен. Ынчангаш Кызылдың ол идик мастерскаязы идик септээринге керектиг резина, хөм, хырба, фурнитура аймаан сонгаар хоорайларының идик фабрикаларындан азы мастерскаяларындан тып садып ап турар.

Ам чайын-на тыптынып алган материалдары төнер четкен, хөделбес болза хоржок апарган. Оон башка күскү, кышкы идиктерин улус кылдыртып келгеш, куруг чанар апаар. Ындыг байдал мастерскаяның ажылчыннарына база херек чок. Чүге дээрге, олар биеэги ышкаш, идик септээр материалдар чок дээш олуруп алыр болза, акша-төгерик-биле боттары-ла курулаар болгай. Оларның алыр акшазы чагыкчылардан кирери билдингир.

Күрүне бүдүрүлгези турганындан, ажылчыннар акшаны көвейни ажылдап аптар апарган.

(Бистиң корр.).

ЧАҢГЫС ИЛИГ НОМ

Чоокта чаа Тываның чогаалчыларының «Улуг-Хем» дээр биче сеткүүлү чыыкче үнген. Оон тоожуларлыг, чечен чугаалардыг кезээнде Маадыр-оол Ховалыгның «Ыдыктаан тух», Владимир Кара-Салдың «Кара паш», Анай-оол Булактың «Чаргылыг чай» деп калбак чогаалдары киргеи.

Салчак Молдурга, Юрий Күнзегеш баштадыр чогаалчыларның шүлүктерни парлаан. Уругларга «Сайзанак» эгениң адаанда чаптанчыг бижиттинген чогаалдарны киргеи. «Дамырак-93»-түң киржикчилериниң Борис Ондарның, Сергей Норбунуң шилиттинген шүлүктери таңылбырлыг үүлүгеш-биле үдедип үнген.

Орхон-енисей бижиин тодарадып номчаанының 100 чылынга тураскаатканы эртемден Зоя Самданың «Кежээлерде бижиктериниң чажыды» деп эртем ажылын киргеи. Эртемден башкы Доржу Куулың «Тыва литератураның төөгүзүн үе-чадаларга хуваарының айтырыглары» болгаш аныяк эртемден Урана Донгактың «Амгы тыва шүлүктүң тургузуу» дээр шинчилел ажылдарын ында чыыткан.

Тывада чүс ажыг аныяк болгаш хоочун чогаалчылар бар. Оларның чогаалдарын парлаарынга ындыг бичии, кылыны чаңгыс илиг ном канчап-даа четпес. Моон соңгаар ооң хемчээлин улгаттырары чугула.

ЧАШТАР ОЙНААР САДИКТЕ

Кызыл хоорайның төвүнде Москва тудугжуларының тудуп берген кызыл өөнүг садигинде 320 ажыг уруглар бар. Ында бөлүктерде чаштарны хайгаарап, кижизидип башкарар 33 башкы бар. Ол садикти уругларның кадыкшыдылгазының төвү кылдыр тургускан.

Ында дөрт кезек кадыкшыдылга бөлүү ажылдап турар. Бичиилериниң өкпе аарыгларын эмнээр бир бөлүктү база тускайлаан. Эмнээшкиннерни республиканың өкпе аарыгларынга удур баш бурунгаар шинчилге чорудар эмчилерикээп кылырлар.

Москва тудугжуларының каш чыл бурунгаар тудуп кааш, чоруткан ол садигинде чаштарга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургускан. Бир дугаарында ында демдеглээр ужурлуг чүве — уругларның эштир бассейни-дир. Хөгжүмге ойнаар зал база делгем.

Эмнелгениң физиокабинеди база ажылдап турар. Аңаа уругларны массажтаар, эм болур үүштерни хайындыргаш, ижиртир. Чугаазы чассыг, келдирлей бээр уругларның чугаа-домаан эде чугааладыр дөрт логопед башкы база бар.

ПАРЛААЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Дүүн ТР-ниң Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей Москвадан ужуп келген соонда парлалга конференциязын эрттирген. Ол Москвадан ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле кады келген.

Дээди Советтиң Даргазы бо чылдың октябрь 3-4 хүнеринде Москвага болган хан төгүүшкүнүүр болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын болгаш көрүжүн чугаалаан.

Ол үеде Москвага турган бистиң депутаттарывыс Ч-Д. Б. Ондар болгаш А. Н. Пиче-оол олар Москвада боттарының квартираларында, айыл чок байдалда деп, журналистерниң сагыш човаашкынын К. Бичелдей ооңургаткан.

Бистиң ийи удуртукчувус октябрь 4-те В. С. Черномырдинте болган республикалар баштыңарының хуралынга киришкен.

(Бистиң корр.).

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ: ооң айтырыглары

«АМЫДЫРАЛ ДӨМЕЙ-ЛЕ УЛАМЧЫЛАП ТУРАР»

Совхозтарның эде тургустунуп, ажыл-чорудулганы углап-башкарарының арга-хевирлерин өскертип, ооң аайы-биле ат-сывын солуп ап турганының дугайын эрткен кыштың өттүр чугаалажыр, дыңнап-даа келдивис. Оларның аразында акционер иитилелдер, коллективтиг бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар, кооперативтер кылдыр тургустунганнар-даа бар, колхоз, совхоз боон артканнар база бар. Эде организастаашкынга хамаарыштыр бодалдар, күзелдер аңгы-аңгы боон турганы чугаажок, «Чүгле совхоз деп адын өскертип алган улус-тур ийи» — дээн чугаалар база тургузаан-ла боор чораан. «Ындыг бе, азы кандыгыз» деп айтырыгга херек кырында харыны ажыл-агыйларда чурттап, ажылдап турар кижилер тодаргай берип болур.

Экономикада иитиг саңдараашкын, берге байдал көдээ ажыл-агыйга база салдарлыг боон турар, бо адыр база бергедээшкиннерге таваржып турар, карылгалыг болуп, өре-ширеге туттуруп, оон белеп үнери бергедеп келген ажыл-агыйлар бар. Ажылчынар ай-айы-биле акша-төгерик холга албайн баарын чүүн-биле тайылбырлаарыл? Ажыл-агый удуртукчулары-биле ужуражырга, берге байдалдыын чугаалавайн [illegible] ижи ховар, ындыг-даа болза колдаанын ишчилери мал-маганын малдап, өстүрбүшаан, тараабыдаазын тарып, ажаап ап, ажылдап, амыдырап чурттап турар. Шын харып, амыдыралда амыр чүве чок болган, каяа-даа барташ дыңнаарга, үе чежемейниң-даа берге болза, ажыл-агыйның кайы-даа хевирин шилип алган ажылдап турарларын кол-ла сорулгазы — эгелээн херээн улам ханыладып, ону эчизинге чедирбишаан, ажыл-агыйның кежигүнү боон турар кижиниң хүлээнген ажыл-херээнге ботхарыысалгазын бедидип, хол-биле тудуп кылып турарым бо ишти эвээн мен бодум-дур мен деп билиишкиннин утказын кончуг ханы билген турары дижиг боор чораан. Канчаарыл аан ам, ажыл-агыйның байдалын чон билип турар. Шынап-даа бол, эки үүлге бүзүрел чок каичап чурттаар. Ынчангаш чувени медереп билир, ажыл-агыйжы кижилер ажыл-агыйдан ам доп-дораан кандыг-бир чувени аптарын бодавайн, харын бут ыңыныга турып, быжыгып келзин дээш улам чүү [illegible] кандыг үлүг [illegible] деп саңгыжы [illegible] хөй боон турары өөрүнүг. Кириштирген үлүүн, үндүрген күжүнүк орнун бөгүн, даарта доп-дораан дедир албаза-даа, ажыл-агыйы күш апса-ла, кай баарыл аан дээн сорук-биле ажылдап, чурттап чоруур кижилер-дир. Ындыг болганда, көдээ ишчи кижи амыдыралга быжыг туруштуг, кызымак, ажыл-ишчи деп чүвеге бүзүрел ажыл-агый удуртукчузун, ажылчыныы, специалисти сорук киирер ужурлуг.

Таңды районда «Межегей» совхозтуң директору Алексей Хуваевич Монгуш-биле бо чугааны ындыг янзылыг уламчылаан бис.

— Совхозту удуртур кылдыр хүлээп алганымдан бээр чогум чыл четпейн турар ындыг чүве бо. Моон мурнунда турган ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхоз ийи аңгы ажыл-агый кылдыр чарлып, тургустунуп турган ындыг элээн эки-ле тодаргай эвес, нарын үе турду. Чаңгыс совхоз ам ийи — «Межегей», «Кара-Булуң» деп ажыл-агыйлар кылдыр ажылдап, чурттап турар бис.

Маңаа кээп турумда ажыы-биле чугаалаарга, чүүдаа чүве эки-ле билдинмес. Эт-септи, мал-маганны үлешкей комиссия тургускан бар эт-хөрекгини эмгелеп эгелээнивис-биле ажылдап кирдивис. Чаңгыс дирит, туруш организмни ийи чарыы деп чүве ындыг-ла амыр эвес айтырыг деп билип турар мен. Чижээ, эн бети дизе, ындыг-дыр, чаңгыс турган чувени үзүптерге, бир ажыл-агыйның суггаттыг шелу, сиген кезер чери эвээжей бээр-дир, бисте ындыг, а кожавыс «Кара-Булуңда» одар, шээр, бода-даа малдың одары чедишпес боор. Ындыг чорук дыка нарын байдалды тургузуп кээр, ону бис херек кырында көрүп тур бис. Мал бажы, мал чеми, аная сиген кезер, тарып өстүрер шелдүн хемчээли бот-боттарынга дел. дүгжүп турар ужурлуг болур болгай, техника, энергия хандырылгазы базы ындыг. Чугле ол-даа эвес, кадрлар айтырыы-дыр. [illegible] специалистер, удуртукчулар херек болгай.

(Төнчүзү 2-ги арында).

Интервью

Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң—Чазаының ДОКТААЛЫ

1993 чылдың сентябрь 27-де № 982 Москва хоорай

Хамаатыларның эвээш хандырылгалыг бөлүктеринге хлебке акша дузаламчызының хемчээлдериниң болгаш чурумунуң дугайында

Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың сентябрь 25-теги «Эвээш хандырылгалыг хамаатыларга хлебке акша дузаламчызының дугайында» № 1450 Чарлыын күүседири-биле база Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң Чазаының 1993 чылдың август 13-теги «Хлеб өртектериниң дугайында» № 794 доктаалының 2 пунктузунга дүүштүр Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң—Чазаының **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Хлебке акша дузаламчызынга төлевирни дараазында хемчээлдерге саналар:
1993 чылдың август дээш — 235 рубль;
1993 чылдың сентябрь дээш — 470 рубль;
1993 чылдың IV кварталында—айда-ла 1400 рубль.

2. Хлебке акша дузаламчызын бээр кылдыр доктаатканнар болза:

Ортумак ажыл төлевири кырып-назылааны дээш пенсияның эң эвээш хемчээлин ашпайн турар ажылдап турар хамаатыларга. Ортумак ажыл төлевири кырып-назылааны дээш пенсияның эң эвээш хемчээлин ажып турар, ынчалза-даа эң эвээш пенсияның түңнериниң хемчээлинге болгаш хлебке акша дузаламчызының хемчээлинге четпейн турар хамаатыларга акша дузаламчызын айыттынган түңүн болгаш оларның ап турары ажыл төлевириниң аразында ылгалдың хемчээли-биле бээр;

Кырып-назылааны дээш пенсияның эң эвээш хемчээлин (пенсияларга немелделерин болгаш өстүрүлген барымдаалавайн) ашпайн турар хемчээлдиг пенсия ап турар ажылдавас пенсионерлерге. Пенсиязы кырып-назылааны дээш пенсияның эң эвээш хемчээлин ажып турар, ынчалза-даа пенсияның эң эвээш хемчээлиниң болгаш хлебке акша дузаламчызының хемчээлинге четпейн турар ажылдавас пенсионерлерге айыттынган түңүн болгаш оларның ап турар ажыл төлевириниң аразында ылгалы хемчээлдиг акша дузаламчызын бээр.

Ажылдап шыдаар болгаш 1-ги бөлүктүң инвалидизи, азы эмнелге алган черинин шинчээни-биле өскээртен доктаамал ажаалда херек кырып-чөнээн кижини, а ол ышкаш 16 хар чедир назылыг инвалид уругну ажаап, каректап турар-ажылдавас хамаатыларга;

ырак-узак гарнизоннарда болгаш оларны ажылга киирер арга чок бооп турар черлерге шериг албаныгларының (хуусаалыг албан эрттирип турар шериг албаныгларын ангыла) болгаш иштики херектер органларының акша болгаш начальник составының ажылдавайн турар кадайларына;

бүдүрүлгелер, албан черлерге болгаш бүгү хевириниң ынчаларының организациялары-биле хөлөзи-төлевир негелделерини өзугаар күш-ажылчы хамаарылгалыг нелерге (азы өске-даа төрелдерге) болгаш уругну 3 хар назы чедир ажаар талазы-биле шөлөзлиг шериг албаныг хөрөөжөннерге;

ургларга (уруг бүрүзүнге) 16 хар назы чедир (18 хар чедир сургуулларда); тус-тузында дээди, ортумак болгаш эге профессионал өөредилгини өөредилге черлериде, дээди профессионал өөредилгини албан черлериниң болгаш эртемшиничилел албан черлериниң чанында аспирантурада шуут өөренип турар оон иштинде медицина көргүзүүлериниң талазы-биле академиктиг шөлөөде турар студентилерге, сургуулларга, аспирантыларга;

Доктааттынган чурум өзугаар ажыл чок деп көрдүнген хамаатыларга, а ол ышкаш чонну ажыл-биле хандырар албан черинин чорутканын өзугаар профессионалдыг белеткелди, катап өөредилгени болгаш мергежил бедидерин эртип турар, кырып-назылаан талазы-биле пенсияның эң эвээш хемчээлин ашпайн турар, ажыл чок дээш акша дузаламчызын (стипендияны) ап турар хамаатыларга. Бир эвес ажыл чок дээш бээр акша дузаламчызы (стипендия) кырып-назылаан дээш пенсияның эң эвээш хемчээлин ажып турар, ынчалза-даа ол эң эвээш пенсияның болгаш хлебке акша дузаламчызының түңүүр хемчээлинге четпес болур болза, ынчан акша дузаламчызын айыттынган түң-биле оларның ап турары ажыл чок талазы-биле акша дузаламчызының (стипендияның) аразында ылгалдың хемчээли-биле төлеп бээр;

дескеннерге, өскээр көжер ужурга таварышканнарга болгаш оларны дескен кижилер кылдыр хүлээп көөр дугайында дилегни доктаатканы чурум өзугаар киргеннерге азы өскээр көжер ужурга таварышканнарга орулганы кол хевири-биле чокта оларның эргезинин дугайында шиитпирлер хүлээп алырынга чедир акша дузаламчызын ай санында бээр.

Хлебке акша дузаламчызын ап турар кижилер ол акша дузаламчызын бээринге салдар хамаарылгалыг бүгү өскерилелер дугайын акша дузаламчызы берип турар чогуур органларга ыныгдыр хүлээдеглиг.

6. Бо доктаалдың 2-ги пунктузунда айыткан элээн каш ылгалаанарны Аннгаар хлебке акша дузаламчызын алыр эргелиг хамаатыларга оларның чүгле чаңгызын өзугаар акша дузаламчызын тыпсыр.

Күрүнениң долу хандырылгазында турар хамаатыларга хлебке акша дузаламчызын тывыспас.

Хамаатыларның уруглар бажыңнарынга болгаш инвалидтер интернат-бажыңнарынга болгаш хамаатыларны долу күрүне хандырылгазынга ап турар өске-даа социал албан черлеринге хамаатыларның турары-биле холбашкан хлебке немелде чарыгдалдарны ол албан черлери материалдыг чарыгдалдарны индексастаарының чуруму-биле долдурар.

7. Хлебке акша дузаламчызы тыпсыр үеде районнар коэффициентилерин санавас. Ажыл төлевирин, ажыл чок дээш акша дузаламчызын болгаш стипендияларны районнар коэффициентилери чокка барымдаалап көөр.

8. Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларының, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының күүсекчи эрге-чагырга органнары хлебке акша дузаламчызын тыпсырының акша-хөрөнгизиниң хемчээлин тодарадыр, акша дузаламчызын төлеп бээрин болгаш ол сорулгага үндүрген чарыгдалдарны бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга болгаш бюджеттен дашкаар фондуларга чер-чер бюджеттериниң акша-хөрөнгизиндели дугдаарын хандырар.

9. Россия Федерациязының Сан министерствозу Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың сентябрь 25-теги «Эвээш хандырылгалыг хамаатыларга хлебке акша дузаламчызының дугайында» № 1450 Чарлыының 2-ги пунктузунга дүүштүр хлебке акша дузаламчызын төлеп бээринге холбашкан чарыгдалдарны дугдараы-биле Россия Федерациязының 1993 чылда республика бюджединден акша-хөрөнгини национал-күрүне болгаш административтиг-девискээр тургузугларның бюджеттериче, а ол ышкаш 1993 чылдың август база сентябрының акша дузаламчыларынга бээр акша-хөрөнгини 1993 чылдың октябрь 1-деп эгелээш дамчыдыры хандырар.

Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының күүсекчи эрге-чагырга органнары республика бюджединден акша-хөрөнгиниң киргениниң болгаш хлебке акша дузаламчызын херек кырында тыпсып эгелээнинин соонда ам хлебке болгаш хлеб-булочка кылыгларына хостуг өртектерни киирер.

10. Чер-чер бюджеттериниң күсели-биле хамаатыларның онза хереглеп турар чергелеринге хлебке акша дузаламчызының хемчээлдерин улгаттырарын Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының күүсекчи эрге-чагырга органнарынга сүмелээр.

11. Россия Федерациязының Чоннуң социал камгалал министерствозу, Россия Федерациязының Сан министерствозу эргежок чугула таварылгаларда бо доктаалды ажылларының чурумунун дугайында болгаш хлебке акша дузаламчызын доктаадырының болгаш төлеп бээринин талазы-биле тайылбырларны кылыр.

Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң — Чазаының Даргазы В. ЧЕРНОМЫРДИН.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ: ооң айтырыглары

«АМЫДЫРАЛ ДӨМЕЙ-ЛЕ УЛАМЧЫЛАП ТУРАР»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ажылчын күш четчир бе азы артык бе — ол база айтырыг. Оларның чурттаар орансавазы кандыгыл? Межегей суурда чурттакчы чон хөй, кожавыста совхозка деңнээргe аан, а «Кара-Булунга» ажылчын күш херек, кижилер моон аңаа барып ажылдаар дээрге, айтырыг бажыңбалгат дээн үүлдерге кээп үзер. Техника база херек апаар, четчелээр, чүгле бисдаа эвес, а эде организастаттының турган ажыл-агый бүрүзү ону оюп эртпээн боор. Бис болза дөрт комбайнныг арткан турдувус, тыптынып, саттынып ап тургаш, оон узун санын ам харын 9—10 чедирип алдывыс. Техника садып ап деп чүве — өртектер хүн бүрү доктаал чок өзүп турар үеде дыка нарын, чүгле миллионнар-биле чугаалажыр апарган болгай, ону ажыл-агый удуртукчулары кончуг эки билир. Холда бар техниканы кезер шөлдүн хемчээлинге дүүштүр алыр болза, демей-ле четпес. Чугаалап олурарым бо үүлдер эң бетки дээн айтырыглардыр. Улуг совхозтар канчар тоовас-тыр, чижээ, балгазынчыларның ажылын, оларның харын мырыңай чажыдын деп болур бе, ону база билир бис...

— Совхозтарның үеним аайы-биле эде организастаттынып, ажылдап эгелээннинге хамаарыштыр силерниң хамаарылгаларны, туружуларны канчаар билзе эки?

— Ажыл-агыйны эргелеп-башкарарының боттарынга таарышкан арга-хевирлерни коллективтер шилип ап турар. Колхоз, совхозтарны кым-даа тарадыр сыыртаваан, ажылдап, чурттап тур бис, кымны-даа кым-даа албадавайн турар. Ажыл-агыйның кайы-даа хевирлеринге ажылдап, чурттап болур, ажырбас. Айтырыг эгезинде тургустунуп турда, чигзиниг, удурланышкак бодалдар харын тургулаан чүве, ажыл-агыйлар күчү-шыдалының аайы-биле күзелдиг улус баштай эгелезин, ийи-бир чыл шенеп көөр-дүр деп турдувус-даа. Санал-оналдар тургустунгулаан, ыңдыг эвес болза база хоржок болгай. Ажыл-агыйны углап-башкарарының кайы-даа хевири-биле ажылдап болур деп чүвени база катап демдеглеп тура, үре-түннелдиг бооп болурунун эң чугула үүлдерин кичээнгейден кошкадып болбазын, иштики бызыг чурумнуг, деминг ажыл эргежок чугула дээрзин чугаалаксаан ийик мен. Бедик мергежил, билиг, талант негеттинер, бир кол үүл ол, оон аңгыда, кооперативтер дижик, харылзаа бот-боттарының аразынга санаашкыннарны албан чорудар ужурлуг, чедир көрүнмейн баар, частына берген үүлдерниң бирээзи ол болур боор чүве чораан. Деминг ажыл негеттинер. Рыноктуг экономиканың кончуг нарын бо үезинде ажыл-агыйны эргелеп башкарарының чаа арга-хевирин шилип ап, чонун оон-биле аппар чыдар болганда, бодандырып келир үүлдер хөй болур, харыысалга улуг. Ында-даа, мында-даа эвес болур болзувусса хоржок, бот-башкартының, кижилер-биле ажылдаар болгай бис, оларның ажылагыйы, амыдыралы дээш ажылдап турар бис, ынчангаш негелде улуг, деминг болбааже хоржок деп олурарым ында.

— Шынап-ла харын, силерниң демдеглеп олурарыңар ышкаш, кижиниң, ылангыя удуртукчунуң талантызы-биле амыдыралдың эки үүлдери ылап-ла холбаалыг деп билин турар бис. Кижиге үнелелди оон ажыл-херекчи шынарларына үндезилеп бээр дижиривис-даа ында. Ол үүл ындыг-дыр, а ынчаарга, «Межегей» — бөгүн совхоз боон ажылдан, чурттап турар-дыр, байдалынар кандыгыл?

— Үстүнде база чугаалаан болгай мен, ажылдың кайыдаа хевири-биле ажылдап, чурттап болур деп аан. Ынчалзажок биске хамаарыштыр чугаалаарга, ажыл-агыйның ишчилериниң боттарының күзели, саналы ындыг болган. Кандыг нарын байдалдар турганын эгезинде база чугаалаан болгай мен. Белен чүве кайда боор, нарын-дыр дээш, үе, байдал чүгээртээрин манап олуруп алыр эвес, болдунар-ла арга-ларны, үүлдерни ажыглап ажылдап тур бис. Өске ажыл-агыйларны-биле айтырыгларывыс дөмей-ле. Эргежок чугула машина-техника, кывар-чаар материалдар, чемишчидиге болгаш оон-даа өске курлавырлар садып алыры дыка нарыыдаан, чүгле өртек, чүгле миллионнар. Бистиң байдалывыста берге-дир. Санаашкыннарны чеже кылып келбедивис дээр, көрүнеден алган чаңгыс машина-техниканың артык кезектеринге, кывар-чаар материалдарга, үрезинге баар-дыр. Мал бажын өстүрер сорулгабиле чем баазазын быжыглап тургаш, ону немей садып алырының эргежок чугулазын база бодап турар бис. Кывар-чаар материалдарның хүн бүрү өзүп турар өртектери черле чер алыспас-тыр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, үлетпүрүн адап турар өртек сан-чурагайлары-биле бистин бүдүрүп, дужаап турар продукциявыстың өртээ бөгүнде карышкак. Санап, ону херек кырында көрүп турар кижилер билир, ол бистиң шуптувуска хамааржыр, билдингир айтырыг, ынчангаш ол дугайын чугаалап үнүп-даа кээривис-даа ында.

Бүдүрген продукциявысты садар магазинден Кызыл хоорайга ажыдын алзывысса дээр күзеливисти боттандырар арга ам тургустунуп келген. Ажыл-агый удуртукчуларындан ындыг байдалды чедип алырын күзевес кижи кайда боор. Чугаалажып алган оран-сававыс төптен арай ырак боордан башка, чурттакчылары хөй микрорайон девискээринде. ажырбас боор деп көрүп турар бис. Сүт, эт, сметана, тыва далган... хоорай чурттакчыларынга хүн бүрүде эргежок чугула продуктулар-дыр. Чогум кайдал дээр болза, канчаар тайылбырлазымза эки? Эрин —Тес-Хем баар орук чанында бензин кудар черни бодап, улуг орук бетинде бажыңнарда «Машенька» дээр кооператив магазин артында, ол ынчаар общежитие-даа бар чүве, черле билдине-ле бээр боор. Бо арганы база өөренип көөр бодап тур бис.

Өревисти дуглаар айтырыгны база бодап турар бис. Бо чылын тараавыска элээн идеген турар бис. Ол бодал, санаашкын база өртекке нээп үзер. Тараа культураларының хүлээп алыр өртээн бистин күзеливис-биле ейүнде салыптар болза база арга бар. Черле ынчан көдээ ажыл-агыйга бөгүндеги өртектер-биле турар болза моон-даа соңгаар берге. Чээли дугайы... күрүне биске ону берип, дузалап турар, ынчалзажок ында база нарын үүлдер бар, хуузу, хуусаазы дээш баар.

— Кижи амытанның күзелинде кызыгаар бар эвес, ындыг болганда, оюн-баштакдаа эвес, «дээрдеи хенертен узун хуусаалыг, ындыг боорда, артында-ла, хуу чок чээли бадып келген болза көрем (амгы байдалда ындыг чүве кала турар боор)» дээн күзел дүш-дүлге-даа киргн дег чүве эвес бе?

— Харын де, амыдырал амыдырал-ла болгай. Ө чежемейниң-даа нарын, берге болза, совхозта чон ажылдап, малын малдап, тараазын ажаап, үүле-херекти, иштиг бүдүрүп, чурттап турар. Амыдырал уламчылап турар. Акша-шалын холга үр албайн баары берге болбайн ынчаар, чон шыдамыы-биле байдалды медереп билип, көрүп турар, оозу кончуг эки. Оларга дузалажырының, деткиринин болдунар-ла арга-лары бистиң талавыстан база хире-шаанче алдының турар.

Тараажыларывыс бөгүнде —дүжүт ажаалдазында, дүжүт багай эвес. Механизаторлар тараанын шынарынче улуг кичээнгей салып турлар, күрүнеге дужаарын дужаап тур бис. Дүжүт ажаалдазының түннели-биле аңаа эки ажылдаанларның күш-ажылынга тус-туста үнелелди бээр бис. Механизаторларның ажыл төлевириниге чижек-норма күүселдезинин хемчээлин барымдаалап, оларга немелде база көрдүнген.

Маңаа ажылдап келген үемден мындыг үүлдү — специалистерни, ажылчынарны-даа мергежилин бедидериниң айтырыының чугулазын бо-ла бодаар апардым. Мергежили бедик механизаторлар, чоланчылар херек-тир. Ынчангаш оон түннел үндүрүп, Балгазынга аныяктар өөредип алырын база бодап турар бис.

Сагыш ейүп, оожургал бербейн чоруур айтырыгларла хөй...

— Көдээ ажыл-агыйда ниити сандараашкын, карылгалыг ажыл, өре-шире... Мунгаш, шак ындыг долгандырыгдан канчаар үнериниң дугайы коллады ыйнаан, Алексей Хунаевич?

— ...Берге чүве-дир чийиг, чаңгыстап адаар чүве болза, айтырыг-ла хөй. Көдээ ажылагый бисте чугула адыр болганда, чижээ, ылангыя кыргып алган дүгүүсүү тус черниң бодунга болбаазырадып ажылгаза, бодап чоруур бир айтырыг ол, оон үнген чүниүн, хевистин-даа дижин, өртээн ейлеп-ле алгай. Бүлүүрүп турар эъдивисти консервалап ап турган болзувусса көрем. Хүн бүрү кылып турар ажылывыс-биле ындыг байдалды черле чоокшуладыр ужурлуг бис.

«Шынның» корреспондентизи Вера КУУЛАР беседалашкан.

Тараа, оон үнезин билбес кижи черле кайда боор. Шынап-ла, оон үнези алдын-биле деңнежип турар ужуру-даа ында. А ону тарып өстүрери, ажаап алыры ындыг-ла амыр эвес болгай. Ол дугайын маңаа чугаа шейүп, тайылбырлап бижээн-даа ажыл бар бе. Сонуургазыкарза, тараажыдан айтырыңар, олар кончуг эки тайылбырлап билир болдур ийин.

Чоокта чаа «Сүт-Хем» совхозтуң төвү Кара-Чыраа суур адаанда тараа шөлүнге совхоз директору Иван Шыванович Монгуш-биле кады чордувус. Дүжүдүн ажаап жаапкан ангыста хөй өшкүлер, инектер өттүп чорлаан. Олардан көңгүс ырак эвесте, барык арын кежилдир кестинмээн тараа бар болду. Тараазы кестинген ангысты черзилеп көрдүм, мажак дыка хөй чорду. Ол дугайын директорга хараадап чугаалаарымга, Иван Шыванович дыка хомудан харылалы:

— Бо комбайн мажаа эвес-тир. Кара-Чыраа суурнуң чурттакчыларының хуу мал-маганы ажаар мурнунда саза базып кааны ол-дур. Комбайн аксына четпейн, мажакталып калган, маңаа комбайнерлерни үүү деп бурулдыр мен. Күскү дүжүүтү чидириг чок ажаап алыр дээш күжүрлер шырбайын турар улус, эр-хейлер!

Сөөлгү каш чылларда тарын өстүрүп алган тараазынан чогуур дүжүт ажаап албастай берген совхоз бо. Комбайнар киргелек чорда, мал-маган баштай «ажаап» эгелээри чаңчылын бар чыдар. Суур чону малын кадат чокка салыптар, оозу тараага кээр. Чес-Булун артының малчыннары база ындыг. Хуу мал хөй деп чемелевес мен, өстүрүннер. Оларга хире-шаавыс-биле совхоз мурнундан дузалап турар бис, оларның бүдүрген продукцияларын тараа-биле орнап, садыглажып алыр-дыр бис. Совхозка кончуг ажыктыг.

Чамдык малчыннап чораан, ам пенсияже үнүп, хуу ажыл-агыйже шилчээн хүндүлүг хоочуннарывыстың талазындан арай-ла турамык хөөннер бар бооп турары хомудаанчыг-дыр. Тараа? доозулбаан девискээрлерже көжүп хонуп алгылаар боор-дур. Чүге тараа ажаалдазының доостуруи манавас чүве ийик, мурнун былаажырлар. Ындыларга негелде-сагындырыг кылырга, көңгүс херексевес боор-дур. Маңаа ийи-чаңгызының ат-сывын адап көрейн. Пенсионерлер Дуллуй Ондар, Калчан-оол Кара-Сал тараа доозулбаанда көжүп хонуп алган. Чөптүг чугаа кылырга, орта-ла билдинмес, кижиже удур «тараан түүге кезип албаан сеп, одар херек» деп шорлурлар база бар.

Шанда ам 500 тонна тараа дүжүртүнген, 600 ажыг гектарда тараа сыпта хевээр. Дөрт комбайн ажаалдада, күш четтикпейн турар.

Ол-ла шөлдүң он талазында картофель олурткан шөл бар. Ону база мал-маган саза базып эгелээн. Кандыг-бир чылдагаан-биле картофель комбайны ажылдавайн барза, сывы саза бастынган картофельди хол-биле ажаары берге ышкажыл. Сывы чокта, картофель кайда чыдары билдинмес болгай. База-ла мажактаар.

Шынап-ла, кады чоруп турумда директор шөлге мал кадарып чораан каш-даа кижи-биле чугаа кылды. Чамдыктары дезер, өскелери аажок чөржүр чорду. Суурда суму чагыргазының ажылының эрегейин директор хомудап чугаалады. Президентинин тараа камгалалының дугайында доктаал-шиитпирин чагырга даргазы чонга чедир таныштырбайн турары мындыг байдалдан билдингир ышкажыл. Чүгле чаңгыс директор тараа дээш кызыпкылайын турда, өске бир удуртукчу тоомчага албайн турары эдлеп чүве Дагаа чылының хайыралаан хайыраан дүжүдү ынчап мал аксынга баары ол бе?

Чурттакчылар кара өжегерээн малды тараа чоогунче одарладып турар. Совхоз директору кажаа чөрүктерни болду дуглап, септеп келген, ынчалзажок бир-ле черден бола ол тыртып каан боор.

Чоокку үеде совхоз төвүнге пекарня ажыдар деп турар. Ол-ла шөлдерниң тараазын дээрбелээш, хлеб быжыргаш, ону чонга чиик өртек-биле садарын директор чугаалады. Өөрүнчүг медээ. А шөлдерде тарааны малмаган «комбайнап» турун бээр чүве болза, оон арбын дүжүт ажаап алдынар чүве бе? Биеэги-ле райпонун «шокар» өртектиг хлебтерин аарзына-аарзына садар «салым» хевээр турар бе? Суму чагыргазының даргазы директор-биле деминер кадып, мал бажын досчуп көрүнер. База кара-чыраажылар, малмаганынарны таптыг кадарын көрүнер. Башкы соон сыннар кырында эвес, шынаада кирип келген болгай. Манаг-хавыт чок мал-маганынар ынчаар туразында «чаннап» чоруп тургаш, ийи буттут кижи-бөрүнүң чемижи болуру база мыяда ышкажыл.

Түлүш КАРЫМА.

«Дүжүт-93»

ХАЙЫРААН ТАРААНЫ КАМНАҢДАР

◆ *Кышка белеткел*

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНЫП ТУРАР

Ак-довуракчылар эрткен кыштыы дыка бергедеп эрттиргеннер. Бо чылгы кышка белеткел ажылдары кандыг чоруп турарын хоорай чагыргазының даргазының хүлээлгезин күүседип турар Василий Дудукпенович Монгуш-биле чугаалажып көрдүм.

— Кышка белеткел ажылдары хоорай чагыргазының кичээнгейинин төвүнде турар. Бо ажылче частан эгелеп кирген бис. Кыштаглаашкынга хоорайның үлетүр, бүдүрүлгелери, албан, организациялары канчаар белеткеннип турарын август айда тускай комиссия хынап көргеш, оон түннелдерин чагырга чериниң коллегия хуралынга чугаалажып көрдүвүс. Хыналдаан дыка хөй чедир кылдынмаан ажылдар илерээн. Бо талазы-биле тускай доктаалды кылып чорудар план-хемчеглерин ол хуралга хүлээп алган. Ам хоорайда кышка белеткел ажылдары чорудуп турар ийи тускай албан черн бар. Биреэзи — «Тыва даг-дугу» комбинатта, а өскезин хөй адырлыг чурталга-коммунал ажыл-агый эргелелинде. Мен бодаарымга, үлетүр, бүдүрүлге, албан организациялар кышка чугээр белеткеннеп, а берге дээр чүве чамдык эргиннерээн чурталга бажыңнарыңга болур боор. Бо талазы-биле септеп кылыр ажылдар ам-даа хөй. Ону кылырынга материалдар чедишпес-тир. Чижээлээрге, хоолайлар, батареялары солуур чаа чүве тыывылбас.

Хоорайны чылыг, чырык-биле хандырып турар чер—энергия төвү (ТЭЦ) болгай. Оон эки ажылдаарындан бүгү чүве хамааржыр. Амгы хүннерде чылыг-энергия төвүнде ийи котёл ажылдап турар. Аргаан котёлдарны септевишаан. Оларны септээр артык кезектер ажырбас, а ону кылыр, септээр специалист калрлар чедишпес-тир. Бар чеди котелду ажылдаптаргa бар. Ам бергелеп турар чүве — ЧЭТ-ке хөмүр-даш сеертүлгези. Одалга сезону эгелээн, ам курлавырда чүгле 12290 тонна хөмүр-даш бар, (бо сентябрь 27-де медээ-биле). Ужурунда биске чүрлавырга 30—40 тонна хөмүр херек. Хөмүрну хүнүн-не сеертүп экиен турар, ынчалза-даа эвээш: сентябрь 23-те 355 тонна, 24-те—421 25-те— 221 тонна хөмүр дүшкен. Хөмүр сеертүлгезинде Ак-Довурак АТБ-ниң, Кызылдың № 1, 3 АТБ-ниң, Кызыл-Мажалык сеттелге-бөлүүрүлге черниң машиналары чоруп турар. Хөмүр-даш сеертүрүн дүргедедир талазы-биле, эң ылангыя Чадааннаның хөмүр-даш разрезинин удуртукчулары-биле чугааны «Тыва даг-дугу» комбинаттың чиигине директору Г. В. Парамзин кылган. Ол чериниң ажылдаар шактарын уэаткан, субботада база ажылдаар болган. Ынчангаш ам кол-ла чүве транспорттан хамааржыр. ЧЭТ бир хонукта 150 тонна, а бир шакта 32 тоннаны ам одап турар. Кышкы үеде моон ийи катап көвүдээр болгай.

Ак-довуракчыларны бо чылын донмайн кыш ажыр дээш ам-даа хөй ажылдарны, хемчеглерни хоорай чагыргазы алыр апаар—деп, ол түүнеп кагды.

Хоорай чагыргазының даргазының ораалакчызы кышка белеткелди хүн бүрүнүң контролюнда алганы ылаан. Кышка белеткел ажылдары чамдык черлерде аңша-төгерик тин чедишпезин, одалга системаларынга хереглээр үүлдернин тывылбайн турары биле база бергеден турар. Ынчалза-даа бо талазы-биле моңу харылаан турар албан черлери хынамчалыг, тывыгыр, сагыш човаачал сеткилбиле ылыр ужурлуг. Чүгле демниг ажылдан эки түүнелдер үнер.

Хоюг-оол МОНГУШ.

А К-Т А Л

Сезик аңнан анайлыг чуна биле хая кырындан харап келген ояла те баштай көрген кижиге дириг ышкаш сагындырар. Шуткуп сиилбирлээн шак ол тураскаалчыткан чурумал совхоз удуртукчуларының ажылдап орар бажының дыка-ла аличыдып турар. Чогум ону кажан, кымнар кылганының дугайында демдеглел бар болбайн аан. Ол-даа канчаар, кыжын булук алгаш баар чунар-бажыдны белек, эптиг черже көжүргени илден болду. Хавакталчак черде туткан бажын ак-көк Хемчиктің хүн үнер чугунде, эң кыдыкы адырыындан ырак өвес. каш-ла базым черде. Дүне шыырак чаъс чаапкан. Чунар-бажыңче баар орук ийгылдарында хөлбектер чытпышаан. Дээрнин хиндиинде хир чок, чүгле Бай-Тайганың баарында Бел аржаанының чоогунда тейлердеп куу туман херлип үнгеш, чоорту эстип турар. Тээли-Бажы кажангызындан-даа чараш иогаан чычыы кедипкен ышкаш апарган. Район болгаш совхоз төвүн хүрээлеп алган делгеннерниң карак чедер черинде өгленчек бедиктер эрнин меңгүннеп каан алдын сарала хува ышкаш өстүп туру. Эртенги серииниң ажыглаан совхоз ажылчыннары уурук-суурук тап чупар-бажыңче углап турар. Ынчанмайн аан, дыштаныр хүнүн ажыы ол-дур. Район төвү Тээлиден ылгаары-биле «Тээли» совхозтуң төвүн ук суурнуң чурттакчылары ону Ак-Тал деп адай берип-тир. Ында ханы утка черле турган боор. Чунар-бажын артында адырыктын ийи эриин дургаар ак, бора талдар үнгеш, чергелештир шейлүп чоруй, мизар шанчыг артынче чиде дүшкен болбас ийикпе!

ҮЛЕГЕРИН АЛЫР

Ак-Тал суурнуң чурттакчыларының аразында күш-ажылдың алдан ажыг хоочуннары бар. Олар чыл санында шупту картошканы тарып, ажаап ап чаңчыыр калган. Хоочуннарның колдуу мал-маганныг. Хертек Ширинея, көрей дайынының кыжжикчизи Салчак Чурук, Салчак Очур-оол, Федор Доңгурак болгаш өскелер-даа малын өстүрбүшаан, хөй-ниитинин ажылынга идепкейлиг киржип, мал чеминге хереглээр сиген, саваны белеткеп ап чаңчыга бергеннер.

Эрткен чылын он ереге бөлгүмнежип алгаш, беш гектар черге тараа тараан. Оортан ереге бүрүзү он үш шоодай арбайлыг болган. Бо, 1993 чылда бир гектарны немепкеннер. дүжүдү база-ла чаагай. Эки-ле ажылдаанар, оларның үлегерин эдерери кымга-даа ажыктыг.

Күш-ажыл хоочуннарының чөвүлелин салым-чаланныг башкылар Салчак Аннаңдыевна Дойтаа, Салчак Меңгеевна Чедер-оол олар биллялиг-биле удуртуп турарлар.

Ак-Тал суур, 1993 чылдың июнь 22, дыштанар хүн. Күш-ажыл хоочуннарының кежээзи. Чамдык хоочуннар мал-маганынга чардыккаш, айыткан шагындан озалдаадаа, удуртукчуларның сагыжын хандыр Культура бажыңынга чыглып келген. Баштай-ла чөвүлелдің планын өзугаар суурнуң бичии уруглары өгбелерге турасскаатканы ыры-шоорун, танцысамын бараалгатпышаан, оларны ошкап-чыттап, чечек тудускуларга чамдык хоочуннарның карактарының чажы бүлденейнин келир чүве чоржук. Бичиилерни эргеледип, чассытылаашы, бажыңарынче үдегидээн соонда, баш бурунгаар чарлап дынаткан маргылдаа эгелээн. «Тыва өрларны, кожамыктарны кым эки билирил?» деп маргылдаага Серен-Чимит Салчак, Күжүгет Хандоо, Хертек Шоюнмаа, Бичеоол Хомушку, Седип-оол Хертек, Сүрүн Сендажы, Өпкү-Саар Салчак олар эки кириишкен деп үнелелдерни алгылаан, тус-тузында шаннатканнар.

Борис ЧЮДЮК.
Бай-Тайга район.

Хоочуннар аравыста

БАШКЫЛАЛ: дуржулга солчулгазы

Башкыларның эртем-практиктиг конференциязынга уткуштур

Ниитилелди демократчыдары, гуманизастаары, кижинин хостуг эргелерин камгалаары, магадылаары. Чуртта болуп турар бо чаартылгалар өөредилге системазын база оюп эртпээн — чаартылгалар, өскерилгелер, чаа-чаа дилээшкиннер мында база эгелээн. Ук чаартылгалар национал школаның бодарап тыптырынга, хевирлеттинип тургустунарынга, улусчу педагогиканың катап төрүттүнеринге чайгаар чедирип келген.

Тыва Республиканың Чазаа үеним бо тевиинге чүүлдеш, улус-чоннуң күзел-соруунга дүгжүп турар чугула документилерни, ылаңгыя «Тыва Совет Республиканың күрүне бот-догуннаашкынының дугайында» Угуулганы (декларацияны) 1990 чылдың декабрьда база 1991 чылдың март айда «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлуну хүлээп алгылаан. Ол чорук улус өөредилгезинге улуг идигни берип, Россия Федерациязының соон дарый Тыва Республиканың «Өөредилге дугайында» Хоойлузунун төлевилелин ажылдап кылырынга дыка улуг дөгүм болган.

Моон мурнунда бистин редакциявыс август 20-нин № 155 үндүрүлгезинге РББИ-ниң директорунун оралакчызы, төөгү эртемнериниң кандидады А. К. Канзайның «Тыва Республиканың национал школазынга өөредилгениң утказын чаартырының концепциязы» деп ажылын парлаан болгай. Ук ажылдың дугайында номчукчуларның үнелээшкиннери, сайгарылгалыг саналдары редакцияда кээп турар.

Бо удаада ол-ла институттуң национал өөредилге талазы-биле кафедра эргелекчизи, хоочун башкы Ч. М. Чүлдүмүн «Тыва Республиканың национал өөредилге системазын чаартырының болгаш сайзыраңгайжыдарының концепциязы» деп ажылының төлевилелин парладывыс.

Ук төлевилелге хамаарыштыр башкылардан, өөредилге органнарының ажылдакчыларындан, адаалерден моон мурнунда парлаанывыс концепциябиле (А. Канзайның) деннештириглиг боттуг үнелээшкиннер редакцияга келир боор деп база идеген артывыс.

Тыва Республиканың национал өөредилге системазын чаартырының болгаш сайзыраңгайжыдарының концепциязы

КОНЦЕПЦИЯНЫҢ КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ

Ук концепцияның кол соруулгаларының бирээзи болза, чоннуң чаагай чаңчылдарынга үндезилеттинген улусчу педагогиканың байлак дуржулгавынга даянып алгаш, Тывага национал өөредилге системазын улам ынай сайзыраңгайжыдары болур. А ведизинде барып национал школаның, национал өөредилгениң бүгү адырларының болгаш системазының даяныр дөстери этнопедагогика болгаш этнопсихология болурун чедип алыр. Кажан бис этнопедагогиканы хандыр шингээдип алганывыста, ынчан улусчу педагогика улам ынай сайзыралды ап, амгы үеде чорудуп өгелээнинге баштайгы базымнарга бодаарга, чоорту бир аай системаже кирер болгаш эртем деңнелинче шилчинри чайлаш чок.

Ол дээрге ыраккы соруулгалар-дыр. А бөгүнгү амыдыралдан көөрге, бир эвес чоокку чылларда уттундуруп, кагдынып бар чыткан улусчу чаңчылдарны долу чергезиле эгитпес болза, улусчу педагогиканың бүгү тала-биле сайзыраары берге. Чүге дээрге улусчу педагогика хамыктың мурнунда кижизидикчи үткa-шынарлыг. Херек кылында алырга, бөгүнгү практикада улусчу педагогиканың кижизидилгеге **дээштиг салдары** чавыс деңнелде. Чүге дээрге уруглар улусчу чаңчыл, ёзулалларны школага өөренип, билип алза-даа, өөгге (бажыңына) келгеш, ол чаңчылдарны ада-иелери сагывайн турар чорукка болганчок таваржып турарлар. Чүге ындыгыл? Чүге дээрге бо хүннерде 30-дан 50-даа хар чедир ада-иелер улусчу чаңчылдааны бир талазында билбес, ийи талазында, улгады берген улуска уттундурганы хөй. Ынчал кээрде, **улусчу педагогикага ада-иелериң бүгү-ниити өөредилгезин чорудары школаның база бир чугула сорулгазы болу берген.**

Ук концепция болча, уруглар садиктериниң эгелээш, орус дыл националдар арасының харылзажылга дылы болбушаан, үстүнде айыттынган сорулганы күүседиринге кол рольду ойнаар дыл болур.

А төрээн дыл уругларның национал бот-шынарларының, онзагай аажы-чаң, психология, культура, этиктиг, эстетиктиг билиишкиннериниң хевирлеттинеринге, оон үндезининге чогаадыкчы салым-чаяаныныг, долгандыр турар хүрээлелди чонунун төөгүзүн билип алырынга кол тептинер дес, эге үндезин болуру чугаажок. Ынчап кээрде, ниити билигниң школазы улусчу чаңчылдарның, национал культураның болгаш улусчу педагогиканың катап төрүттүнеринге чугула черии эзлеп турар төп болур апаар.

Концепция, бир-тээ, бүгү өөредилге чорудулгазын гуманизастаар болгаш демократчыдар сорулганы салып турар болганда, чоокку үеде аныяк кижи профессионал, тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринге бодунуң төрээн дылынга өөренир аргалыг болурун чедип алыры, магадылаары болур. Ынчангаш национал школаның өөредилге планын, программазын ажылдап кылыры, өөредилге номнарын чогаадып тургузары болгаш бадылаары, Тыва Республиканың бот-эргези болур болгаш ниити ортумак өөредилгеге күрүне негелдерин хандырары. Оон-биле чевгелештир өөредилгени эмин эттир төөчүдүлгеден хостаары чамдык черлериң онзагай байдалдарын өөренип көрүп турган, ук черлерге бот-тускайлаң өөредилге программаларын тургузуп алыр эргени база берип турар. Ындыг черлеге Тожу район биле Тере-Хөлдү хамаарыштырып болур, чүге дээрге ында чурттакчы чоннуң ажыл, амыдыралы шаг-шаандан амга чедир шагның дөрт үезинде чүгле ия малдаар, аңнаар, балыктаары-биле Тываның өске районнарындан онзагай ылгалдыг.

Национал школаның барымдаалаар кол принциптери кылдыр ук концепцияда **саналдап турары болза:**

— бо бөлүктүң эгезинде национал школаның кол принциби «**уруглар садигинден дээди школага чедир өөредилге системазының бүгү үе-чадазында өөреникчилерни бодунуң төрээн дылынга өөредир эрге болур**» деп айыткан. Бир эвес ол ыраккы хуусаанын сорулгазы болза, бетики сорулга — уругларны школа пазы четпээн үезинден ортумак өөредилге черлерин дооскуже төрээн дылынга өөредири болгаш кижизидери. Ынчангаш кайы-даа таварылгада кол принцип — **төрээн дылынга өөредири болгаш кижизидери;**

— Тыва Республиканың девискээринде чурттан турар бүгү хамаатылар өөренирингe Конституция ёзугаар бүгүнүнүт деп эргелиг;

— уругларның амы-хууда салым-чаяанын болгаш мөзүшынарын этнопсихологияның онзагай талаларын база улусчу педагогиканың чаңчылдарын хевирлээри;

— өзүп орар салгалды төрээн чонунуң культуразының, чаагай чаңчыл-ёзулалдарының үндезининге кижизидери, национал болгаш ниити кижи төөрелгениниң культуразын бириктир көөрүнге чаңчыктырары;

— школаларның, уруглар аймак черлерниң янзы-бүрү хевирлиг болуру, өөредилге планнарының тус черниң байдалдарындан, материалдыг аргаларындан хамаарылга чокка варианнитиг (шилилгелиг, албан азы факультативтиг) болуру. Гимназиялар, лицейлерниң четкизин калбартыры, оны шылгаранчай, салым-чаяаныг уругларга тускай өөредилге черлерин тудары;

— экономиктиг чаа харылзаалар үезинде уругларны боттуг амыдыралга белеткеп, чаңчыктырары;

— ада-өгбе салгалының дестерин, төөгүзүн каш-каш ада ажылдыр билири, бурунгу өгбелериннe ханы хүндүткел.

ТУСКАЙ ОРТУМАК ӨӨРЕДИЛГЕ

Тускай ортумак өөредилге чери — национал кадрларны белеткээринге кол чугула оорга, быра болуп келген, болгаш ынчалдыр артар-даа ужурлуг. Маңаа сургуулдан бодунуң төрээн дылынга өөренирлер. Ортумак болгаш дээди мергежилдің тускай эртемниг специалистериниң баяык 60-70 хуузу бо өөредилге челенинге белеткеттинип турар болгаш база бодуруулгеге, көдээ ажыл-агый адырларынга-даа кол салыышкынны тускай ортумак эртемниг специалистер кирип турар болганда, амгы бар өөредилге челенинің баазазын улам быжыглавышаан, чаа тулгуларлыг доктаалдары болгаш школаның Уставы-биле тодаргайлаттынар.

Бо концепцияның үндезининге программаларны чогаадып тургузуп-даа, амыдыралга боттандырып-даа тура, чамдык чеплерде чурттакчы чоннуң ажыл, амыдыралының чангыс аай эвезин (Тожу, Тере-Хөл), хоорай болгаш көдээ школаларының, ында уругларны психология талазы-биле ылгалдыын, өөреникчилерни холчыкак составтыг школаларның онзагай талаларын өөренип көрген турары чугаажок. Маңаа ол ышкаш өөреникчилериң күзелин болгаш бодуруулгеге, көдээ ажыл-агыйга кадрларның хереглелин барымдаалап, программаларны, өөредилге планнарын тускай мергежил шилин алыр, угланыышкынныг тургузуп болуруун сүмелеп турар. Оон ангыда, школаны, бир-тээ-долу гуманизастаар сорулга салдынган болганда, өөредилге планнарынга гуманитарлыг эртемнерге (өске эртемнерге-даа көөрүлдүр) 50-55 хуу чедир шактарны киирерин саналдап турар.

ШКОЛАГА БАШКЫЛААШКЫН АЖЫЛЫНЫҢ ЧОРУДУЛГАЗЫ

Ниити билигниң ортумак школазының ажыл-чорудулгазы хамыктың мурнунда өөреникчилериң эрге-ажыы, сонуургалын барымдаалап көөр принцип-биле, делегей педагогиказының негелделеринге дүүштүр хөй янзы аргаларга даянып чорудуттунар. Ол сорулга-биле эртем (предмет) бүрүзүнге-ле эвээш дизе-ле ийи-үш янзы программа, өөредилге номнары турар ужурлуг. Программада көрдүнген эртемнериң үндезининиргe канчаар, кандыг арга-метод-биле өөредири башкының бодунуң шилилгези-биле болур. Бир эвес эге класстарга башкылаашкын оюн аргазын тывызык ёзу-биле ажыглаарын колдадып турар болза, ийги чада школазынга ол бот-тускайлаң ийикпе коллективтиг арга-хевирже шилчиир, а үшкү чадага — чогаадыкчы чорукту идепкейжидип, шинчилел ужуруткалыг угланыышкын колдап турар апаар.

Өөреникчи кижи бодунуң төрээн дылы болгаш орус дылдан ангыда, кандыг-бир даштыкы дылды өөренип алыр эргелиг.

Өөредилгениң эң чугула угланыышкынарының бирээзи — экологтуг кижизидилге болгаш өөредилге. Долгандыр турар бойдус-хүрээлел амгы болгаш келир салгалдың амыдыралы, кадыкшылы, салым-хуузу-биле шуут доот харылзаалыг болганда, бойдус камгалалы бирги чергелиг айтырыгларындан кажан-даа дүшпес ужурлуг.

Школага күш-культура болгаш күш-ажыл кижизидилгези амыдыралдың кадыкчаагай чоруун магадылаарынче угланган, чоннуң спорттуу, мөөрейлиг оюн-тоглаазының күш-ажылчы чаңчылдары-биле сырый холбаалыг чоруттунар, а ниитилел политиктиг эртемнерни өөренип турда, чоннуң эрге-хоойлу кижизидилгезиниң талазы-биле шаг-шаандан сагып келген чаңчылдарын, хоойлу мурнунга хаамысалга, аңаа хүндүткелги кайы хире хандыр билип чоруанын өөреникчилерге билиндирип, чедирер./ Ниитизиннe күрүне болгаш эргехоойлу дугайында эн бөдүүн билиглерни биинги чада школазынга тайылбырлап, а ийги чададан чоорту өөредип эгелээри чугула.

Кандыг-даа аймак-сөөк уругларын өөредилге, кижизидилгезинің алыс утказы, оларга чогаттынган өөредилге номнары, башкыларга программа, методиктиг сүмелер— бо-ла бүгү өөреникчилерниң этнопсихологтуг онзагай байдалдарын барымдаалап, оларның угаан-бодал шинээзинге, билиглерни шингээдип алыр аргаларынга дүүштүр кылдынган турар ужурлуг.

Школаның ажыл-чорудулгазы Тыва Республиканың «Өөредилге дугайында» Хоойлузунга үндезилеттинер. Чаңчылдарны ол-ла институттуң национал өөредилге талазы-биле кафедра эргелекчизи, хоочун башкы Ч. М. Чүлдүмүн «Тыва Республиканың национал өөредилге системазын чаартырының болгаш сайзыраңгайжыдарының концепциязы» деп ажылының төлевилелин парладывыс.

Ук төлевилелге хамаарыштыр башкылардан, өөредилге органнарының ажылдакчыларындан, адаалерден моон мурнунда парлаанывыс концепциябиле (А. Канзайның) деннештириглиг боттуг үнелээшкиннер редакцияга келир боор деп база идеген артывыс.

ДЭЭДИ ШКОЛА

Дээди школага өөредилге болгаш кижизидилге талазыбиле этнопедагогиканың шилчилелиг принципи сагыттынып артар болгаш сургуулдарының улусчу педагогика, улусчу философия талазы-биле ортумак школага алган билиглери улам ынайгы сайзыраңгайжыдыганы алыр.

Ук концепция ёзугаар чамдык национал школаларның, тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң баазазынга лицейлер, гимназиялар-ны ажылып болуруну аргаларын бүгү тала-биле өөренип көөр.

БАШКЫЛАРНЫҢ МЕРГЕЖИЛ БЕДИДЕРИНИҢ СИСТЕМАЗЫ

Башкы — школада кол оорга, күш болур. Ол бодунуң чоннуң аажы-чаңын, чаңчыл-ёзулалларын коргуг эки билир болгаш ол бүгүнү өзүп орар салгалга дамчыдып берип чоруу.

Күрүне башкыга ажылдаар, чурттаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалларны тургузуп берип, оон социал камгалалын, ажылдаарынга хостуг чоруун хоойлу ёзугаар магадылаар. Национал өөредилге системазының уругларга садигинден эгелээш, дээди школага чедир бүгү системазының чаартының тергежүү-биле кады башкылар мергежилин сайзыраңгайжыдарының айтырыгларын база бир янзы тургузуп берип, оон социал камгалалын, ажылдаарынга хостуг чоруун хоойлу ёзугаар магадылаар. Национал өөредилге системазының уругларга садигинден эгелээш, дээди школага чедир бүгү системазының чаартының тергежүү-биле кады башкылар мергежилин сайзыраңгайжыдарының айтырыгларын база бир янзы тургузуп берип, оон социал камгалалын, ажылдаарынга хостуг чоруун хоойлу ёзугаар магадылаар. Ол чорук школа амыдыралынга турунгуучукун, таптаашкынны болдурбас болгаш өөредилге системазын сайзыраңгайжыдарының база бир аргазы болуп.

Бо болгаш өске-даа таварылгаларда республиканың Башкылар билиг дедидер институту таарыштырыкчы, башкарыкчы күш болбушаан, бодунуң ажыл-чорудулгазын база чаартып, эртем-методиктиг базазын байдып, шак ындыг информатиктиг төптерин тургузуп, таарымчалыг черлерге салгыларын ажылып, амгы үеним рынок экономиказының негелдеринге дүүштүр чүгле чурт иштинге хөделишкиннинг болуруундан ангыда, даштыкы эртем-методиктиг төптер-биле дуржулга солчулгалыг, бижыг харылзаалыг болуру чугаажок.

ТЕЛЕВИЛЕЛИ ПАРЛАДЫВЫС

ӨӨРЕДИЛГЕ БОЛГАШ ШАЖЫН-ЧҮДҮЛГЕ

Школа хамыктың мурнунда күрүне (хамааты) албан черии, ынчангаш Россия Федерациязының «Өөредилге дугайында» Хоойлузунда шажын школаларының, шажын-чүдүлге кижизидилгезинің дугайында чүү-даа чугаалавайн турар. Ынчалза-даа Тывага хамаарыштыр алыр болза, сөөлгү үеде тыва чоннуң национал культуразын ёзулуубиле үнелеп, улусчу чаагай чаңчылдарын катап эгидип тыва школаларының улусчу педагогиканың байлак дуржулгазын өөредилге болгаш кижизидилге херээнге чедиишкиниг ажыглап эгелээни — шажын-чүдүлгени бир янзы үнелеп көөрүнче азы шажынны тыва чоннуң бурунгу культуразының чарылбас кезин кылдыр көрүп, амгы үеним аныяк салгалыга оон кижизидикчи салдарын барымдаалап көргеш, хам-шажынның, ламаизмниң (сарыг шажынның) төөгүзүн, философчу өөредиин уругларның янзы-харының аайы-биле школа программазынга киирип, төөгү, литература кичээлдеринге, факультативтерге өөредирин бо концепция-биле сүмелеп турар.

НАЦИОНАЛ ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ БҮДҮШ-ТУРГУЗУУ

Национал өөредилгениң системазы дээрге өг-бүлеге, уруглар албан черлеринге национал чаңчылдарның бөдүүн сагылгаларынга үндезилээн кижизидилгеден эгелээш, дээди школага, харын-даа башкыларның мергежилин бедидер хемчеглерге, өөредилгениң өске-даа янзы-бүрү хевирлеринге чедир хаара тудуп турар, үзүктел чок уламчылаар өөредилге-кижизидилгелиг чорудулга болур. Оон кол чугула кезээ — ниити билигниң ортумак школазы.

Ол үш чададан тургустунар.

Бирги чада — эге билиг. 3-тен 10 харлыг бичии уруглар улусчу аас чогаалдың эн бөдүүн хевирлерин дыңнап, угаан-медерелинге чоорту сиңирип ап чоруй, 5-6 харлыында доктаадып ап, 7-8 харлыында боттары тоолдап, тывызыктап, ырлар, шүлүктерни илдик чокка күүседип, 9-10 харлыында элээн улуг хемчээлдиг тоолдарны шингээдип, харындаа ыры, шүлүктүң бөдүүн хевирлерин боттары чогаалдыптар апаарлар. Бо үеде олар улустуң уран-шевер кылыглары-биле таныжып, национал хөгжүм хереклелдерин танып билип, дыңнап, долгандыр турар бойдус үрээлелди билип ап, экологтуг кижизидилгениң эге хевирин шингээдип алырлар.

Ийги чада — ниити кол билиг (5-9 класстар). Өөреникчилер бирги чадага шингээдип алган билиглерин уламчылаар, аас чогаалдың хевирлерин (жанрларын) аяныг чугаалап, билдилиг арга-биле өттүнүүлүг күүседир. Национал хөгжүм хереклелдерине ойнап, дарганнаарының, чазаныла, даараныларының, аргыр, сырыының янзы-бүрү нарын аргаларын шингээдип алырлар. Бойдус, космос дутайында билиглерин улам ханыладыр.

Үшкү чада — долу ортумак билиг (10-11 класстар). Ийги чадага шингээдип алган билиглерин, ында айыттынган улусчу мергежилдерин улам сайзыраңгайжыдып, национал хөгжүм хереклелдеринге ойнаарынга улам мергежил, маадырлыг тоолдарны ыдып билирлер. Улусчу болгаш шажынчы философиянын ужуруттуктарын ылгап билип, бодунуң ада-өгбе төөгүзүн 5-тен 7 ада чедир, оон-даа хандыр билирин чедип алыр, улусчу чаңчылдар, сагылгалар, ёзулаалар, ужурлар деп чүл дээрзин ылгап билирлер. Бодуунуң көре бээрин ымыдыралчы сагылгаларын коорту шингээдип, ег-бүле байырлалдарының, куда, ёзулаалдарының болгаш өске-даа ужурларга тускай ажылдарны бижип, илеткелдерни кылырлар. Эртемнерин тускай шилилгешкиниг, тодаргай мергежилге угланыышкыныг, ханы өөренир.

ШКОЛАНЫҢ ЧОРУДУЛГАЗЫ

Школаның ажыл-чорудулгазы Тыва Республиканың «Өөредилге дугайында» Хоойлузунга үндезилеттинер. Чаңчылдарны ол-ла институттуң национал өөредилге талазы-биле кафедра эргелекчизи, хоочун башкы Ч. М. Чүлдүмүн «Тыва Республиканың национал өөредилге системазын чаартырының болгаш сайзыраңгайжыдарының концепциязы» деп ажылының төлевилелин парладывыс.

Ук төлевилелге хамаарыштыр башкылардан, өөредилге органнарының ажылдакчыларындан, адаалерден моон мурнунда парлаанывыс концепциябиле (А. Канзайның) деннештириглиг боттуг үнелээшкиннер редакцияга келир боор деп база идеген артывыс.

Үш суме

ЗАВУЧ ДЕП КЫМЫЛ?

Аныяк башкы! Школаго ажылдап-за бир ай чедип бар чоо сен. Ам сен директордан коргыдаган, оон оралакчыларындан сезинметтээн, классче кирип ора, балдарын сириветтээн, шорду дидимнеги берген болгуй эвес сен бе. Даарга — Башкылар хүүү! Сээн аныяк-ныңыда бир дугаар байырлал ийлап алган мергежилиг байырлалы-дыр. Ол хүн сенээ болгаш сээн башкы өөрүнче шилеп директору байыр чедирип, өөре чугаалаан эвеспе. Оон соонда аңаа завуч башкы улаажыптар. Хайлыг чүве чүл дээрге сен школачы чылларыңдан бээр завучлап чаңчыгып калган болгай сен. Ам башкы кижи болганчыда, элээн овааарымчалыг болур болза эки. Чүге дээрге аска эптежи берген-не дээш, сес бүгүзүн бодамча чок эдип чоруурга эптек-ла болгай але.

А завуч дээрге өөредилге эргелекчизи азы школа директорунун өөредилге талазы-биле оралакчызы дээни ол болдуу эвеспе. Бирги оралакчының соон дарый «Внеклассный» чүүл кээр. «Внеклассный» дээрге класстан дашкаар дээн азы чолдузу-биле очулдуурга, школа директорунун класстан дашкаар ажыл чорудар ийги оралакчызы дээни ол-дур ийин. Ам көр даан, школага келген дораан бодун безин эскербейн, чартык орус ийи сеске ынчаар таваарышканың ол-дур. Бистин чингине тыва дылывысты будар чоруур чартык-чамдык мыдыг сестерден ам чарлыр уевис келген. Оны кылында, дылы сөөктелбээн аныяк кижи сеңдеп эгелезе, чорук черле чогуун боор деп бүзүрээр мен, чалыы чинчук.

ТАКТАГАЛДАЙ БОЛГАН СӨСТЕР

Тактагалдай дээрге тоол сөзү. Биичимде дыңнаанын бир тоолда Өскүс-оол маадыр Караты хаан-биле месилдешкеш, хуулгаазын ол сөстүң дузазыбиле хаанны, оон кадыны, тангынаазын, дламал халарын эжикке, чыышкынга, орунга, олбуунга чыпшыр тарбылап, «тактагалдайладып» кааптар таваарылга бар. Моны чүге чугаалай бердин дээр болза бистин дылывыста таныналаныр тактагалдайланыр калган ол сестерден аныяк башкы чайдап чоруун деп чагыырым ол. Чүү мыдыг сестерни ол? Болгаш-ооктуу калыыдан эттине бээр ол сестер бо-ла болгай: чоок, звонок, доска, интернат, каникул, экзамен, перемена, уголок, тетрадка, дневник, журнал, оформление, тройка... Оон-даа ынай саналы болбайн аан.

Ам оларны ол-ла дес-дараалашкак аайы-биле очулдурарын шенеп көрээли. Кичээл, конга, самбыра, дазылга, дыштанылга, шылгалда (дар), чаасар, булун, ашталга, демдеглел, буруткел дептери, дериишкин (дерилге) азы шимелге, квасталга. А тряпканы чүлгүүш деп чүге болбазыл? Дыл хөгжүлезинин төөгүзүнде мыдыг база болгулаар, кызым хереглелдин сестери дылдын идепкейлиг курлавырынче киргеш, чжур-утказы дыка делгемчиг бээр. Бис чүлгүүш депкеш, бир шагда аваларывыстын сарлыкнек азы аът кудуруу чүлгүүжүн сагынмайн, а ук сөстү «самбыра чүлгүүжү» азы «шала чүлгүүжү» деп дылывыста доктаадып алыр болзувусса, тыва дылга база бир янгзын сес боор, немерее-де болур ыйнаан.

УРА-А, АМ ФИЗ-РА КЕЛИР

Бо сөстү эллепсинме, аныяк башкы. Өөредилге эргелекчизиниң болгаш өөреникчилерниң дылындан оны очулдурарга, кичээлдер адактарын. «розник», «русская», «матем» суглар эрте берген, ам физкультура арткан дээни ол-дур. А физкультура дээрге күш-культура дээн азы оон-даа тодаралыр очулдурарга «күш-дамыр сайыраңгырынын кичээли» деп билзе чогуур. Ам өөреникчилерниң «Физ-ра» деп турарынын ылгаганы билдине берген боор. «Расписание» азы «Кичээлдер хуваалдазында» эмин эртпир хуваңгайлаанындан өөреникчилер дылынга шак-ла ынчалдыр доктаай берген ол.

Бир эвес оон-даа ынай алыр болза, дыка хөй школаларның коридорларында «Распорядок дня», «Экран успеваемости» деп сөстер бижээн эгелиг көргүүглерни бо-ла эскерер бис. Ам керээлиг, ол-ла эге сестерни «Хүн чуруму» азы «Билиглер көргүзүү» деп тывалаа бижип ап болбас турган бе? Чеде мынаш, чүгаа, бир-тээ, дугайында новун турар өөре болганда, школа дерилгеннинг бүгү сестери чаңгыс ай программаның негелделерге чаптыктан турарын үгеалаан.

Чүлдүм ЧАП.

БАШКЫМГА

Николай Боктагаич Мит-оолга шүүлүүгүмнүн тураскаатым. Ол мээн ынак башкым болгаш төрээн дылым башкызы өскүс.

Үстүм чаңгыс башкым сеңи
Үстү-ле ийик үстас-тыр мен.
Сөөк-дүүнү хевирлиг
Ол-ла төрээн сактып чор мен.
Угаан берген школамдан
Улуг кижи болгумаа-даа,
Четтирбеним ыраеле
Сеңи болап чор мен, башкым.
Байыр-ыаалым хүннерде
Байырымны сеңней бээр мен.
Ажыл-ишке, чурттаалгага
Аас-кежиин бирээй бээр мен.

Шоорана АРАКЧАА.
Бай-Тайга, Шуй суур.

Эрте-бурунгу түрк бижикти номчуур аргазын тыпканыдан бээр 100 чыл оюнга

I. КҮЛТЕГИНГЕ ТУРАСКААТКАН БИЧЕ БИЖИК

(Эгези № 188 «Шында»).

Табгач хааны сиилбиҥчизин мейче ытты,
Аҥаа тускай бажыҥны мен туттурдум.
Арты-иштинге тускай сиилбиг оя кактырдым.
Дашты аҥаа тургузар деп дужаадым.
Он согуннар оолдарынга, өске аймактарга чедир
Ону топтап, көрүп билип алыңар!
Мөҥге дашты тургузар деп чарлык болдум.
Ол амдыгаа дээр белдир черге турзун дээш,

Орук белдириниҥ ынчаар турар черинде
Мөҥге дашты тургускаштың бижидим.
Ону көрүп, топтап тура мынчап билиңер,
Ол дашты мен... Бо бижикти бижээн кижи —
Оон оол дүнмазының оглу Иоллыгтегин.

I. КҮЛТЕГИНГЕ ТУРАСКААТКАН БИЧЕ БИЖИК

Билге каган — шеригни оюза командылап башкарар дээди хаан дээн уткалыг хуу ат.
шад азы ябгу — хаанның удаазы бирги чергениҥ шериг баштаар эргетен.
дархан — оюза эрге.
токуз огуз — тос огуз (чон ады).
Өтүкен йыш — Чөөн Хангай сыныда Орхон хем бажы.
Шантуҥ — Кыдаттың Шаньдун можузу.
Токуз эрсен — тос эрсен аймактар.
Иенчу хем — эртеги түрк дылда Иенчу өгүз «Чиичилиг суг» дээн, кыдат уктуг сөс. Ортаа Азияда Сыр-Дарья хемниҥ бүүрүн түрк ады.
Темир-Капык азы Демир-Хаалга дээрге Кашпалдар аразыбиле Гиссар сынче үнүп кээр Бузгал кызаазы.
Йир-Байырку — Байырку чери. Байырку аймактың черчурту.
Табгач — кыдат. Кыдат чурту.

Чугай йыш — Хангай сында аргалыг баалык.
Түҥ ховузу — эрте түрк дылда «Түҥ йазы», чер ады.
аргыш-тиргиш ытса — чүк чүдүрер аът, шары чорудуп турза он согуннуг — түрк аймак ады.
Иоллыгтегин — Могилян (Билге) каганның оглу, а тегинаан оглу, «тажы» дээн уткалыг сөс.

II. КҮЛТЕГИНГЕ ТУРАСКААТКАН УЛУГ БИЖИК

Бумын (Тумын) каган (552 чылда өлген). Истеми каган— баштайгы аттыг-чарлыг түрк өгбе хааннар.

IV. ЭЛЕГЕСТЕН ТЫПКАН КӨЖЭЭДЕ БИЖИК

О, ордуда чалыы-чараш даҥгыналарым,
Оолдарым, силеримден, халак, чарылдым.
Чүс эр эжим сүрлүг мөге күжү-биле
Чүс эрге удур тулчаш, өлүп чарылдым.
Көк дээрде хүниҥ, айны эскербестедим.
Хөлбеҥ черден, силеримден, халак, чарылдым.
Хаанымга, элимге чоргаарап пөкпедим.
Хаанымдан, эл-чоюмдан, халак, чарылдым.

Шыргай түмен дөрт даванның чылгым бар,
Чыраа-саяк сес даванның малым-даа бар.
Муҥгарап-деҥгереп, муҥчулуп-даа чорбадым,
Муҥгаралга дыка дүрген хөме алыстым.
Өлүм, а халак! Хинчээнерни алгаш чорууйн,
Өөрлерим, согуннарлыг калбак курум,
Казыргы дег, чүгүрүк аттарым,
Карачал чонум, силер бүгүден чарылдым.

V. БАРЫКТАН ТЫВЫЛГАН КӨЖЭЭЛЕР БИЖИКТЕРИ

1.

Эрес-ладам, маадырлыг чоруум ужун,
Эр адым Йегин Алп-Туран иргин.
Алды баг чондан ужен харда адырылдым.
Алдарлыг бег эртемден, силерден адырылдым.

2.

Күнн Тириг мен үш харда ада чок калдым.
Күлүг-Тутук акым мени кижи кылды.
Оранымга муҥгарал чок чораан эр мен.
Ордуда даҥгынамдан, утбамдан адырылдым.

3.

Байва чанчы оглу Күлүг Чур мен
Бак чүве көрбейн өстүм. Муҥгарадым:
Дээрде хүниҥ, черде чонга пөкпедим.
Ордуда калыныҥмдан, оолдарымдан адырылдым.

VI. ӨӨК-ТУРАН КӨЖЭЭЗИНДЕ БИЖИК

Орду долу даҥгынам, ха-дүнмам,
Оглум силерге пөкпейн, адырылдым.
Бежен толдуг алдын чайырлыг калбак курну
Белим кежир аян киире куржандым.
Кудай-дээрден укталган элимден
Кударап-саймаарап адырылдым.
Үчүн Күлүг Тириг маадыр мен болдум
Үстүү дээр уктуг элимге орнукшудум.

Алдан үш харлыг тура, адырылдым,
Ава-черим Эгүк-Кадыдан чарылдым.
Дээр уктуг элим, кызым, оглум,
Алды муҥ чылгымдан адырлып чарылдым.
Хааным, түлбери карачал чонумга,
Хайыралыг төрелдерим силерге,
Элде арткан күдээлерим, келиннерим,
Эштерим силерге пөкпедим. О, халак!

VII. КӨЖЭЭЛИГ-ХОВУДАН БИЖИМЕЛ

Авай чашта оол адым — Шубуш Ынал,
Алдар-аттыг маадыр адым Күмүл-Өге
Адаанны беш харлыг тургаш, оскунган мен,
Иемни мен он тостуумда чидиргеи мен.
Өскүзүнден өлбейн, кадыг-бергээ дадыккаш,
Өгге дужаалды үжен харда эдилээн мен.
Дөртен харда аймак чонга тутук болуп,
Төре тудуп, төрээн чонум баштадым.

Даштын дайзын шургуп кээрге, серт-даа дивейн,
Дадай чокка чаалашкаш, ажыл чордум.
Ал-болум алдан бирни харлап алгаш,
Ак-көк дээрде хүниҥ, айны эскербестедим.
Силерге, эвелдиг эл-чонум,
Силерге, кара черим, аржаан суум,
Силерге, ордуда кадыным, даҥгыналарым.
Силерге, ха-дүнмам, оолдарым,
Силерге, ак, кара чылгым, чүс беш эвелерим,
Силерге, мээҥ чонум, күмүш чонум —
Багайны халдатпайн, Күмүл мен эвинн кылдым.
Силеримге пөкпедим.

II. КҮЛТЕГИНГЕ ТУРАСКААТКАН УЛУГ БИЖИК

Үстүнге ак-көк дээр тыптырда,
Үзе дужунга буурул чер бодараарда,
Кижи төлү оларның аразынга чаяагаи
Кижи үрениҥ үстүнге өгбелерим
Бумын каган баштай, Истеми каган соңнай
Дүжүлгеге саадап, хаан боон,
Түрк чонуҥ эл-чуртун баштай бергеи.
Дөрт чүгүнге хөй-ле дайзын турган иргин.

Дөрт чүктүҥ чоннарынче чаа-биле барып,
Дөгерезин ажып-тиилеп эзлеп алган,
Дөстүрбейн чавырылдыр базып каапкан,
Дөҥмек орту күдүктедип сөгүрткен-даа,
Албатызын буунгаар Кадыркан йышдыва
Артыы чүкте Темир-Капыкка эзледип чурттаткан-даа.
Сап-хили аразынга чагыртыр чүвези чок,
Салымындан ызыгуур-ук чок көк түрк

Ынчалдыр кээп төре баштап олурупкан.
Олар мергеи угааныг хааннар турган,
Онза экер маадыр түрлүг хааннар чораан.
Оптуг мергеи чанчыннары угааныг,
От-кес меди түрлүг маадыр чүвеҥ иргин.
Бодавыже, беглери, чону дорт болгаш,
Эл-чуртка бады-шынчы турганнар боор.
Эл-чуртка ээ болуп, төре тудуп,

Воттары оон өйү кээрге, мөчүп калган.
Бук-баш кылдыр ыглап-сыктап алыр дээш,
Муруу талада хүп үнер чүкте чурттан
Бөклү ховунуҥ чону, табгач, төвүт,
Үш-курыкан, апар, рим, кыргыстар,
Үжен-татар, кытань, татабы
Бөлүү-биле ынча чон сөктүп кээп,
Ыглап-сыктап, ажыын ажып, чедип келген.

Ыяныг бедих алдар-аттыг хааннар турган!
Оон соонда дүнмалары хаан болган,
Оолдары эзлчээ кээрге, орнун солаан.
Ораан-чуртун дүнмалары акызы дег,
Орта баштап, төре тудуп шыдаваан,
Оолдары адазының соруун салгап,
Ону дезеп, чуртун баштап чадажып каан.
Мелегей хаан дүжүлгеге саадапкан.

Медээжок бак хааннар кээп олурупкан.
Дүжүлгеге бараан болуп, чарлык күүсээр
Дүжүметтер угааны пат, бак болган.
Дархан бег, чөп чок боорга,
Табгачының элдеп-эзин овуузуну,
Авыастыг күткүлгези хайлаптарга,
Анда чону анчыгзынып бактажырда,
Аразынга беглер база киржи бээрде,

Аал-ораан, алыс күрүн түрк чоп ышкынды чоп.
Дүжүлгеге саадаан хаанны оскунупкан.
Түрк чоннуҥ мөге шыырак оолдары
Табгачыга кара кул болу бергеи.
Түрктериҥ силиг, чараш кыстары
Табгачыга ылбыгыр кул болу бергеи.
Түрк беглер алыс ат-дужаалын каап,
Табгач беглер табгач алын астынып,

Табгач хаанга түрктер албатылап,
Таптыг бежен шаа чыл күжүн чиртти.
Адар даҥныг, хүн үнер бурунгаар черде
Бөклү хаанга чедир тулчуп чаалажыр,
Аткаар Темир-Капыкка дужаалжыр чон
Бөгүн кээп, табгач хаанга эл-чуртун,
Төре-күрүн дөгерезин беривиткен.
Оон соонда мунчулган хамык түрк кара эл тура:

«Ораан-күрүнү эзлеп чурттап чораан чон мен,
Күүү-күжүм, эл-чуртум ам кайдал, ынчаш?
Күрүнеми —эл-чуртту кымга чаалап бержик мен?
Каганныг чоржук мен. Каганым ам кайдал?
Кандыг хаанга ижим, күжүм берип чор мен» — дээш.
Табгач хаанның дайзыны апарып-тыр.
Дайзыны апаргаштын, оон-биле месилдежип,
Дайылдажып өөгел төдүп, чадэшкаштын.

Табгачыга дагын катап чагырткан-дыр.
Ынча көвей ижин, күжүн бээринден ойталап,
Ынчан түрк чон ырмазыраан, мынча диген:
«Ажыы-биле өлгени-ле дээре ышкаш,
Ажы-төлдүн когун үзүп чок кылыйн—дээш,
Кырлып, чидип, эстип төнер чыган келген.
Түрктериҥ үстүнде көк Дээри,
Түрктериҥ ыдыктыг Чер-Суу:

«Түрк чон өлүп-кырлып читпес болзун,
Ол кезээде чон болуп чорзун»—дигеннер-дир.
Мээҥ адам Илтериш каганны,
Мээҥ ием Илбилге кадыны
Дээр боду бедиинте дедней тудуп,
Тендин өрү көрдүнген-даа чүвеҥ иргин.
Он чедиг дайынчылыг адам хаан
Ораан дашкаар чоруп турарын дыннаан,

Хоорайдагылар —дагже, дагда улус оон дүжүп,
Холужуп, каттыжып, чеден эр болган-дыр.
Ак-көк күдай күчү-сүрүү берген үжүн
Адам хаанның шерин бөрү ышкаш сүрлүг.
Алыс дайзыны хой дег кортук чавыс болган.
Аткаар-ишкээр чаалажып чоруп тура,
Албатызын хавыра чыып көдүрүпкен.
Шериниҥ саны чедиг чүс эр апарган.

(Уланчылыг).

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиҥ ынак ачавыс **Дыгбаш Назын-оолович ОНДАРНЫҢ** төрүттүнген хүнү октябрь онунуҥ хүнү. Ынчангаш оон юбилейин — таптыг-ла 60 харлаарын таварыштыр аҥаа чүрээвистиҥ ханызындан изиг байырны чедирип тур бис.

Ол 2 оол, 4 кыстың ынак ачазы. Ол бодунуң бүгү назынынын иштинде удуртуп-баштаар ажылдарга ажылдап, арат-чонга бараан боон келген. Ачавыс чүгле Бора-Тайга көдээ Советиин безин 20 чыл иштинде удуртуп ажылдаан. Бистиҥ ачавыс бодунуҥ ажыл-албанынга болгаш өг-бүлезинге-даа ээ-харысалгалыг, кызымаккай боон, бистерни шуптуусту сагыш-сеткилиниҥ ханызында өстүрүп, кижизиткен.

Ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр быжыг кадык-шылды, аас-кежиктн болгаш кезээде омак-сергек чоруурун солун дамчыштыр күзеп тур бис.

Өөнүн ээзи, уругдары, күдээлери, кени, уругларының уругдары.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистиҥ эргим ынак ачавыс **Чуданай Кырганаевич КОЛ** октябрь 7-ниҥ хүнүнде 55 харлаар. Ол бистерни, беш уругну өстүрүп, кижизидип каан. Ынчангаш ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр сагыш-сеткилдиҥ ханызындан изиг байырны чедирип, аҥаа каҥ дег кадыкшылды, ажыл-ижинге улуг-улуг чедишкиннерни болгаш узун назын назылап, үр-ле чурттаарын күзеп турар бис.

Уругдары: Наташа, Чарита, Римма, Валя, Анжела, күдээзи Андрей, оглу Хеймер.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Бистиҥ эргим ынак ававыс **Серемаа Очур-ооловна САРЫГ-ЛАР** бо хүннерде таптыг-ла бежен харлап турар. Бистер оон уругдары — 5 оол болгаш 2 кыс ававыстың ачызында омак-сергек, аас-кежиктиг өзүп келдивис. Бистиҥ эҥ улуувус Андрей тудугжу, Оксана садыгжы. Ачын-оол башкы боон ажылдап турар. Ынчаарга ававыс Бора-Тайга школазында дыка үр үениҥ иштинде поварлап ажылдан турар. Эҥ бичиивис Айдыс-оол он дугаар класста өөренип турар.

Ынак ававыстың юбилейи — төрээн хүнүн таварыштыр сагыш-сеткилдиҥ ханызындан байыр чедирип, оон каҥ дет кадык, ажыл-ижинге чедишкиннерлиг болурун күзеп тур бис. Төрүттүнген хүнүнде-биле, эргим ававыс!

Уругдары: Андрей, Оксана, Ачын-оол, Амир-оол, Долаана, Апыш-оол, Айдыс-оол болгаш уругларының уругдары.

Чарлалдар бюрозу

Москваның гипноз школазының филиалы эмнээриниҥ бо хуулгаазынныг аргазынга өөренип алырын күзээн кижилерни чыып турар. Гипнологка бүдүрүлгеден хосталбышаан, 5 хүн өөренир. Өөредилге Кызылдың Чурукчулар бажыныҥга октябрь 11-де эртеҥниҥ 8 шакта эгелээр болгаш ол доостурга дыҥнакчыларга ол талазы-биле ажылдаар эргени берип турар тускай шынзылга-сертикатты тыпсыр.

Өөренириниҥ хөлезини 50 муҥ рубль. Ол-ла бажыныга эртеҥниҥ 8 шактан эгелээш, аарыг кижилерни эмнээриниҥ «ребёфингтиҥ» сеансыларын эрттирер. Ол сеансыныҥ хөлезини — 10 муҥ рубль.

Долгаар телефон № 3-27-24. Чурукчулар бажыңы.

☆ ★ ★ ◆ ◆ ◆

Кызыл хоорайныҥ муниципалитет эт-хөреңги башкарылганың талазы-биле комитеди дараазында доостур туттунмаан бажыңнарны садарыны аукционун

1993 ЧЫЛДЫҢ ОКТЯБРЬ 22-ДЕ

эрттирерин баш удур чарлап, дыңнадып тур:

1. Кызыл партизан болгаш Чүлүм кудумчуларының тудушкан черинде бүдүрүлге өрээлдерин иштн-даштында кириштир туткан хөй секциялыг чуртталга бажыңы.

Ниити шөлү — 3020.14 дөрбелчин метр.
Садыг шөлү — 1523.8 дөрбелчин метр.
Эге өртээ — 7245000 рубль.
Салыр долаа түңү — 725.0 муҥ рубль.

2. Үүрмектеп садар магазин (Маяковский кудумчузу, 91). (складтар, трансформатор подстанциязы, магазин).

Эге өртээ — 2940000 рубль
Салыр долаа түңү —294.0 муҥ рубль.

Тудугларның эге өртектерин төлевилел-смета документацияларының өртектерин барымдаалавайн доктаадып тургускан.

Аукционга киржир дугайында чагыгны 1993 чылдың октябрь 21-ге чедир үлүүн алыр.

АЙТЫРЫГ ТУРГУЗАР АДРЕС: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу № 32, кабинет — 106, телефоннар: 3-36-67 болгаш 3-27-90.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузу эвлечлиг чек аукционун эрттирериниҥ дугайын чарлап тур. Аҥаа киржириниҥ чагыгларын 1993 чылдың октябрь 7-ден ноябрь 10-га чедир үлүүн алыр.

Бо аукционга дараазының акционер иниттилелдериҥ акцияларын садар:

АН-ниҥ ады, кол ажылының хевири	Уставта капиталы, муҥ руб.	Бир акцияның өртээ.	Аукционга каш чек киргени
1. «Тыва мебель» (чымчак болгаш корпустуг мебель)	5262,0	1000	1526
2. «Хербис» (үүрмектеп садар болгаш ниитниҥ чемненилгезин организастаары)	3231,0	1000	937
3. «Тыва суг мелиорация» автобаазазы (автосөөртүлге, садыг-харылзаштырылга ажылы)	2673,0	500	1550
4. «Тыва тудуг» (бүдүрүлге черлерин тудары, чаартыры, өске-даа тудуглар)	4640,0	1000	1346
5. «Элегес» (тудуг материалдары кылыр болгаш сайгарары)	8326,0	1000	2415
Шуптузу:			7774

Акцияларны үнүлүреринин хевири—акционер иниттилелдериҥ даҥзыларынга бижидилге болгаш шилчидилге-биле садары болур. Оон-биле кады хуужудулга чектери — акцияларны садып алганы дээш төлээриниҥ кара чангыс түүлү болурун сагындырып тур бис.

Боттарының капиталында күрүне өөнүзүнүн үлүү 25 хуудан ашпас юридиктиг эргелиглер, а ол ышкаш Тыва Республиканың болгаш өске-даа девискээр черлериҥ паспорттуг келген хамаатылары аукционга киржир эргелиг.

Фондунуҥ специалистери бадылаттынган майыктыг чагыгларны силериҥ доллурарынарга дузалаар. Дужаазган чектериҥ орнунга аукционнуҥ киржикчилериҥе Фондунуҥ таныгзын баскан чоруур квитанцияларны тыпсып бээр.

Чек садыглаашкыныҥ түүнелдерин 1993 чылдың ноябрь 12-де үнүлүрер.

Силерни дараазында адресте манап тур бис: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажын № 32, кабинет — 20, телефон 3-63-34.

ААЛЧЫНЫҢ ИЙИ ШҮЛҮҮ

Бөгүн Кызыл хоорайда Эрте-бурунгу түрк бижикти номчуур аргазын тыпканындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан чурттар аразының эртем конференциязы ажылдап эгелээн. Оон ажылынга киржири-биле кожавыс Хакасияның төлөөлөри база келген. Оларның аразында Хакасияның Чогаалчылар эвилелиниҥ баштаар черинин даргазы шүлүкчү Наталья Ахпашева база бар. Ам оон ийи шүлүүн Николай Кууларның очулгазы-биле номчукчуларга бараалгадыр-дыр бис.

Сеңээ мынчаар ынакшывайн,
Сени мынчаар эргелетпейн,
Өнемчидир холга кирбейн,
Өйүн болаар турганна-дыр.
Чүгле ынчаар чанчыкпаан мен:
Чүрээм бүдүн—чангыс эвес.

✦ ✦ ✦

Эмин эрттир хөннүнге дээп,
Эжик, соңга амыратпас.
Азыг-бүлүн, кудумчаа-даа
Албан «душ боон» ужуражыр.
Ол кыс оолдун хөннүнге дээп,
Долгап-ла кээр—анчыы аттыг.
Оон-на харын чиде бергеи.
Тоовас эр ам хөлзеп үнгеи.
Ыды читкен телефонче
Ынаныштыг кайгамчыаар,
Бажыңының чаныи орта
Маная ышкаш тургулаар-даа.
Аная-ла-бир, кудумчута
Аай-дедир базып хүнээр.
Дөмей кым-даа уткуй келбес,
Төөгү мынчаар төнгени бо.

«ЧЕТТИРДИВИС, УРУУМ ДИЖИРЛЕР»

Бистиҥ пайысылалывыс Кызыл хоорайда кандыг-даа мергежилдиҥ кижилери бар, оларның чамдыктары ындыг-ла кончуг эскертинмес. кол-ла чүве — кижилерге өөрүшкүү чедирери. Маная чангыс чижектн кирикседим.

Бистин дөртүү микрорайонунуҥ девискээри дыка делгем, оны төөлгү уеде «Шанхай» деп аттай берген база-ла таварылга эвес боор, долгандыр садыглаан автовокзал чоогу болганда, хайымныг чер болгай. Мында чаҥгыс киоск бар, ону ырак-чооктан келгеннер черле чандыр көрбестер, чүге дээргеоон чоогунда оон өске ном-сан садар чер чок.

Бо эй-не хайымныг киоскиде ээлдек-эвилен аныяк уруг ажылдап турар, ол 1989 чылдан бээр мактаалыг ажыллаан келгенин Тыванын ном-дептерлер тарадырының парлалга чериниҥ даргазы Екатерина Карповна Шиляева сагыш-сеткили ханып хөөрей-дир:

—Иранда Даваавна Даваану бо участокта душ кылдыр быжыглаваан бис, кончуг биче сеткилдиг, хүлээнген ажылынга бердиннген кижи чүве, ынчангаш коллективинде мурнакчы болуп шылгараан садыгжывыс болгай. чон ортузунга культурлуг барааннар нептередир талазы-биле каш удаа шаңнаткылаан кижи чүве, ынчангаш бо оизагай хайымныг, хөй кижилиг микрорайонда ону быжыглаан бис, планын доктаамал ажыр күүседип турар.

Ынчангаш амгы рынок үезинде кижи бүрүзү хүлээнген ажыл-хөрээнге ак сеткилдиг болур болза, ниити хөгжүлдевис улам-на бурунгаарлаар апаар.

Санлю САНДАН.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

(Эгези № 186 «Шында»)

Октябрь 7 (21). 1 ак меҥгилиг даг соодалдыг. Юпитер сыдыстыг, аксымаар дагаа хүниг. Хай-бачыттан адырлыр, ыдыктыг башкыларга чүдүүр, бойдуска чүдүүр, бедик черге сан салыр хүн. Аян-чорук кылырынга хөлчок тааржыр.

Хирлиг, чамныг чүве кылбас чүве өрттедип, хуюктавас кадыр-берт черге серемчиледиг чорууп хүн.

Октябрь 8 (22). 9 кызыл меҥгилиг, ыяш соодалдыг. Венера сыдыстыг, кара ыт хүниг. Эрге-дужаалдыг улус-биле чугаа кылыр шиитпирдоктаал үилүрер, кадыг ажылиштин хүниг.

Аргалыг-ла болза кижи хөөржүтпес, куда кылбас болза эки. Сөөлгү саны 4-5-биле төнгеи чылларда төрүттүнген кижилериниҥ хүниг.

Октябрь 9 (23). 8 ак меҥгилиг, салгын соодалдыг. Сатурн сыдыстыг, каразымаар хаван хүниг. Ыдыктыг башкылардан буян-кежик дилээр, оларга чүдүлге кылыр, аян-чорук кылыр хүн. Бо хүн чер каспас, мал-маган чарывас, өгбүлеге аас-дыл кылбас хүн.

Октябрь 10 (25). 7 кызыл меҥгилиг, от соодалдыг. Хүн сыдыстыг, көк күске хүниг. Бо хүн келир амыдырал-чуртталга болаар, үүже кылыр, шыгжамыр эгелээр хүн. Кандыгдаа ажыл-иштн кылыр эки хүн.

От-кес чүдетпес, бок октавас, сөөлгү саны 39, 48, 57, 66 чылларда төрүттүнген улус бо хүн мал өлүрбес, кызыл өҥ чыгарбес хүн.

Часкал ООРЖАК
тургускан.

• СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

ДЕҢЗИ БАРЫМДААЛАВАЙН

Чадаана хоорайның Культура бажыңынга, стадионга Чадаананың спорт школазының хостуг хүрешке баштайгы тренери, хөй чылларда ол школага директорлап ажылдан чораан, тыва болгаш хостуг хүрештерге республиканың адын зона маргылдаазынга база өске-даа хоорайларга камгалап, чедишкиннг хүрежип чораан Бады-Очур Баазаҥович Кууларга турскаатган 62 кг-дан куду деҥзилиг мөгелериҥ аразынга деҥзи барымдаалавайн хостуг хүрешке база тулган чемпион дээш 32 шилиндек мөгелериҥ аразынга тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен.

Ийи хүн үргүлчүлээн хостуг хүреш маргылдаазынга Тыва Республиканың аңгыаңгы районнарындан хостуг хүрешке шилиттиннген 10 спорт мастерлери, 5 спорт мастерлериҥе кандидаттар база бирги разрядтыглар күжүн шенешкеннер. Хостуг хүреш маргылдаазы ийи бөлүкке эткен. Түннелинде Европа чемпиону Чечен-оол Монгуш кымга-даа сан бербейн, бирги черни бүзүрелдии-биле чаалап алган. Ийнги бөлүктен Анатолий Кара-Сал (Кызыл), Маадыр Допуй-оол, Сылдыс Коҥзай (Улуг-Хем) тиилеп үнген. Чадаана стадионунга ниити финал болуп эткен. 5-6 дугаар чер дээш Мерген Куулар (Чадаана) Сылдыс Коҥзай (Улуг-Хем) хүрешкеннер. Мапаа Сылдыс Коҥзай бешки черни бүзүреллии-биле чаалап алган. 3-4-күү чер дээш Аян-оол Ондар (48 кг), Анатолий Кара-Сал (Кызыл 57 кг) хүрешкеннер. Бо хүреш солун байдалга эткен. Аян-оол Ондар деҥзизи бичии-даа болза, Анатолий Кара-Салды чараш, ааваҥгыр аргаларны ылаҥгыя буттап тургаш, сан талазыбиле тиилээш, 3-күү черни бүзүреллии-биле алган. Бирги, ийнги чер дээш Чечен-оол Монгуш, Маадыр Допуй-оол аваҥгыр, кашпагай хүрешкеннер. Бо мөгелериҥ деҥзизи ийи аңгы. Маадыр Допуй-оол (62 кг), Чечен-оол Монгуш (57 кг), Артык күжүн көргүзүп, Маадыр Допуй-оол чемпион атка төлептиг болган.

Тыва Республикага мооҥ мурнунда хостуг хүрешке аът-шары шаңналдыг маргылдаа болуп көрбээн. Бирги черни алган Маадыр Допуй-оолга хоочун мөге, национал хүрешке РСФСР-ниҥ спорт мастери Николай Ондар (Чадаана) деткикчи болуп, аътты шаңналга тывыскан. Ийиги черни алган мөге Чечен-оол Монгушка дөнеи шарыны Чадаана хоорайның чагырыкчызы Владимир Монгушович Оолчукай шаңнал кылдыр берген. Владимир Монгушович Оолчукай Бады-Очур Баазановичиниҥ Куулариҥ күдээзи. 3-6 дугаар чер алган мөгелер ирт-сергелер-биле шаңнатканнар. Чаңчыл болган хостуг хүреш маргылдаазы төнген соонда 32 шилиндек мөгелериҥ тыва хүрежи эгелээн. Хүреш эгелээриниҥ мурнуу чарыында Чадаана хоорайның уругларның спорт школаларынга деткимче кылдыр ачы-буян марафонун эрттирген. Аная районнуҥ албан, организация черлери 2 млн. хире акшаны база ол ышкаш деткикчилер, чурттакчы чон өшкү, хой, хаван дээш, өске-даа малмаганны бергеннер. Бо улуг деткимчени спорт школазының директору Борис Шагдыровович Монгуш сеткил-сагыжындан өөрүп демдеглээн.

Тыва хүрешке республиканың шыырак мөгелери киришкеннер. Ат-сураглыг шыырак мөгелер Владимир Монгуш, Алексей Хомушку, Алзын-оол Куулар, Аяс Монгуш, Ким Дутар дээш, өскелер-даа хүрежир мөгелерин боттары кээп шилип ап турганнар. Ийиги салыг соонда 8 мөге арткан. Аяс Монгуш — Дугар Кимин, Алексей Хомушку — дүнмазы Анатолий Тюлюшту, Вячеслав Монгуш — Ураноол Доҥгакты, Бежендей Күжүгет — Алдын-оол Куулар ны шалыкыы октап алганнар. 5-8-ки черни алган мөгелерни ирт, сергелер-биле шаңнаан. 9-тан 16-гы черни алган мөгелерни кезик шайбиле шаңнааны солун болган.

Үшкү салыг соонда Монгуш Аяс — Вячеслав Монгушту, Алексей Хомушку — Бежендей Күжүгетти тус-тузунда октап алганнар. Бирги, ийиги чер дээш Аяс Монгуш биле Алексей Хомушку хүрешкеннер. Аяс Монгуш Алексей Хомушкуну доҥгайтыр шелип октааш, шүглүп үнгеш, аът шаңналга төлептиг болган. Аът шаңналын Бады-Очур Баазановичиниҥ хеймер дүнмазы тывыскан. 3-4-күү черни алган мөгелер Бежендей Күжүгет, Вячеслав Монгуш ирт, сергелер-биле шаңнатканнар. Аныяк өзүп орар мөге Вячеслав Монгушту районнуҥ электроэнергия четкизиниҥ даргазы Даваа Монгуш чараш, кашпагай хүрежи дээш серге-биле шаңнаан. Бады-Очур Баазанович Кууларга турскаатган Чадаананың уругларның спорт школазының эрттиргени хостуг, тыва хүреш маргылдаазы белик деҥнелге эрткенин бүгү чон мактап, сеткил-сагыжы өөрүп, омак-сергек тарап чорутканнар.

Республиканың спорт школалары Чадаананың уругларның спорт школазының удуртулгазындан база ол школаның тренер башкыларындан үлегер-чижектен алыры күзеҥчиг.

Дарый-оол КУУЛАР.
Чадаана хоорай.

КИНО

ОКТЯБРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кара ангелдиҥ ужудуушкуну» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Ханыда сылдыс». № 6 9.40 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Брюс-Ли, сеня утпаан бис» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000 АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 36350

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болган ЧАЗАА, «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүү — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзүүүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргавда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуҥ чанында парлалганың, медээлериниҥ хостут чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуҥ типографиязы, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.850. Индекс 54240. Чагыг № 189.